

ЕЗИК *и* ПУБЛИЧНОСТ

книжка 6
брой 1
2018

тема на броя
ВТОРИ ДОКТОРАНТСКИ
БРОЙ

НОВ
БЪЛГАРСКИ
УНИВЕРСИТЕТ

СОФЦИ

ДЕПАРТАМЕНТ
ФИЛОСОФИЯ И СОЦИОЛОГИЯ

Главен редактор:

Гл. ас. д-р Христо Гьошев

Редколегия:

Гл. ас. д-р Сергей Стефанов, доц. д-р Ясен Захариев

Редакционен съвет:

Проф. д.ф.н. Георги Фотев, проф. д-р Христо Тодоров, проф. д-р Димитър Вацов,
доц. д-р Мартин Канушев

© Департамент Философия и социология, НБУ

© Веселин Праматаров, художник на корицата

Адрес:

Ул. Монтевидео, № 21, офис 110

1618 София, България

Тел. 02/8110130

Email: sophi.nbu.department@gmail.com

<http://sophi.nbu.bg>

ISSN: 2367-5756

ЕЗИК И ПУБЛИЧНОСТ

СПИСАНИЕ НА ДЕПАРТАМЕНТ ФИЛОСОФИЯ И СОЦИОЛОГИЯ
НОВ БЪЛГАРСКИ УНИВЕРСИТЕТ

Брой 1/2018

ТЕМА НА БРОЯ:
ВТОРИ ДОКТОРАНТСКИ БРОЙ

Христо Гьошев	Уводни думи	3
Мариана Гоцева	Когнитивната лингвистика за усвояването на езици	5
Виолета Илиева	Мотивация и културни модели в алтернативна общност	17
Светозар Димитров, Никола Атанасов	Лингвистични представителства на психично функциониране - изследване на референтна активност и страх от унищожение при шизофрено разстройство	35
Калина Ганева	Графите като инструмент за визуализация на социалните мрежи	57
Ягодина Къртунова	Семиотични подходи при изследване на корпоративната комуникация в новите медии	76
Слав Ангелов	Класически и съвременни методи за моделиране на електропотреблението	87
Владислав Величков	Нагласи на мюсюлманите в България – 2016	102
Виолина Кирякова	Херакъл и връзката му с амулетите от Балканските провинции на Римската империя	117
Ekaterina Stamboliiska-Petrova	The idea of status in prehistory. concept and actors influencing the social status during the chalcolithic period	125

Рецензии

Мартин Канушев	Становище за десертационния труд „Новите конфигурации на (де)медикализацията и алтернативните интерпретационни модели на употреба на здравето. Раждането с дула в България, 2010-2015 г.“	139
----------------	---	-----

Скъпи читатели,

Пред вас е Вторият докторантски брой на списание *Език и публичност*, който е посветен на *Втората докторантска конференция* в рамките на Нов български университет. Със самото си излизане този брой прави заявката за установяването на една добра, макар и още млада традиция за проследяване на случващото се в изследванията на докторантите на Нов български университет и на новите идеи, които идват в този процес. С авторите и темите си броят отразява интелектуалната динамика и разнообразието, които по естествен начин трябваше да характеризират срещата на докторантите от различни изследователски области и ролята на последната на интригуващо място за дискусия и взаимно оглеждане на полетата и практическите измерения на различните академични дисциплини.

Актуалните теми, които са представени тук и сами представят изследователските планове, пътища и резултати в работата на участващите в броя автори, обхващат различни области като позволяват на всеки заинтересован читател, освен за дадена конкретна тема, тезите и приносите на нейния автор, да добие представа и за цялостното ниво и посока на развитие, както и за практическите възможности в съответния научен и изследователски контекст.

В изследването си Мариана Гоцева представя, в противовес на генеративните теории, най-новите постижения и ключови тези на *когнитивната лингвистика* относно усвояването на езика в процес на смислена интерактивна комуникация и потвърждава на практика основателността им чрез оригинално изследване върху процеса на изучаване на чужд език от представители на японски и китайски езикови общности в англоезична среда. Прилагайки и допълвайки понятието за *културни модели*, Виолета Илиева предлага резултата от системно наблюдение и задълбочен анализ на общностната динамика на мотивацията и култивирането на „ментални навици“ в малка алтернативна еко-общност, разчитайки методологически на идеи от сферата на когнитивната антропология и достигайки по този път до съществени изводи относно възможностите и препятствията при опитите за създаване на нови културни модели отвъд утъпканото социално значение на представите ни за споделени ценности, личен избор и отговорност. В проекта си за обхватно изследване върху причините за патология и възможностите пред пациенти с шизофрени разстройства Светозар Димитров и Никола Атанасов представят иновативен теоретичен модел, основан на психодинамичната перспектива, предлагаща според авторите най-кохерентната картина на този вид заболявания, която обединена с моделите на *референтна активност* от областта на когнитивната психология и ред релевантни конструкти търсят възможност за установяване и работа със съответните налични личностови ресурси у пациентите с различен тип шизофрени симптоми. Текстът на Калина Ганева отива отвъд чисто математическите модели, за да представи, както и да постави в действие в контекста на активността на конкретна група във Фейсбук, онези ключови понятия от теорията на графите, които нами-

рат пряко приложение в *анализа на социалните мрежи*, давайки възможност да се изграждат конкретни визуални модели, отразяващи мрежовата структура и динамика, както и пътищата на разпространение и характеристиките на връзките между участниците в дадена мрежа. Изследователската цел на Ягодина Къртунова е приложението на семиотичния подход към анализ на новите медии с оглед конкретно на предизвикателствата и възможностите, които те дават на корпоративните субекти за комуникация и послания към потребителите на медийните платформи, където семиотиката служи не просто като маркетингов инструмент, а и като средство за *комуникация и за ориентация на потребителя* в дигиталната среда. В своя обзорец анализ Слав Ангелов разглежда и типологизира големия брой създадени до днес *методи за прогнозиране на енергопотреблението* и ги систематизира, но не с единствената цел те да бъдат класифицирани, което и само по себе си е важна задача, а също така и с оглед на възможни заключения за тяхната ефективност и възможностите за бъдещо развитие в тази ключова за всяка икономика област. Актуално и информативно в своите резултати е социологическото проучване на *нагласите на мюсюлманите в България*, представено от Владислав Величков, което представлява второ изследване след проведено през 2011 г. подобно такова и позволява ясно да се открият съществени ценностни нагласи в мюсюлманските общности, както и да се проследят тенденции и промени по важни въпроси като модела на гласуване и отношението към различни нации. Виолина Кирякова проследява историческото и археологическото значение на *Херакловите атрибути* в римско време, като изследва наличието им в Балканските провинции на Римската империя и реконструира духовния смисъл, вложен в тях. Изследването на Екатерина Стамболийска-Петрова има за цел да хвърли повече светлина върху социалната организация на халколитните общества като разглежда погребалните практики чрез находките от некрополите във Варна и Дуранкулак през призмата на феномена на *личния статус* и анализира факторите, които правят възможна появата му в медно-каменната епоха. В рубриката рецензии публикуваме становището на доц. д-р Мартин Канушев за дисертацията на Мария Мартинова, фокусирана върху понятията „ме-дикализация“ и „управляемост“ в съвременните медицински практики в контекста на раждането с дула в България.

От името на редакционния екип на списанието изказвам благодарност на авторите за качествено-ните и интересни текстове, с които пряко допринесоха за създаването на този брой и за междудис-циплинарния диалог в НБУ, както и на рецензентите, чийто труд, коректив и идеи имат също толкова съществена роля за качеството на броя, а в по-широк план, сигурен съм, и за мотивацията на авторите по пътя на техните проекти и изследвания.

Гл. ас. д-р Христо Гьошев

КОГНИТИВНАТА ЛИНГВИСТИКА ЗА УСВОЯВАНЕТО НА ЕЗИЦИ

Abstract

Cognitive linguistics appeared in the early 1980s, mostly as a reaction to generative grammar and Chomskian views of language acquisition as expressed in his Universal Grammar. Cognitive linguists consider language as a reflection of general cognitive abilities and social interaction, i.e. as an integral part of human cognition, dependent on mechanisms outside the realm of language. They claim that L2 learner's interlanguage is similar to a L1 child's grammar, composed of a variety of eclectic constructions at various levels of systematicity, abstraction and productivity. CL claims that language acquisition (or language change, as cognitive linguists call it more often) is usage – based. This means that any language is normally acquired through exposure to, and use of the language in social interaction. My research on the topic of factors influencing SLA brings evidence in support of these claims.

Key words: *Cognitive linguistics; SLA; Factors influencing SLA.*

Когнитивната лингвистика като наука

Когнитивната лингвистика възниква като течение в езикознанието в резултат на изследванията на лингвисти от 70-те години на 20 век, които проявяват интерес към връзката между езика и съзнанието и отхвърлят преобладаващото за времето схващане на генеративната лингвистика относно езиковите структурни свойства като вътрешни и присъщи само за езика. Те изследват връзката между езика и нещата извън него: когнитивни принципи и механизми, специфични не само за езика. Най-влиятелните от тези лингвисти са Уолас Чаф, Чарлз Филмор, Джордж Лейкоф, Роналд Лангакер и Ленард Талми. Всеки от тях развива собствен подход към описанието на езика, своя лингвистична теория, занимаваща се със специфични явления и проблеми. Това което ги обединява е идеята, че значението е централно за езика и то трябва да е основна цел и фокус на изследване. Лингвистичните структури имат функцията да изразяват значението, поради което връзката между значение и форма е основен субект

на лингвистичния анализ. В този смисъл, лингвистичните форми са тясно свързани със семантичните структури, които изразяват.

По думите на Евънс и Грийн (Evens & Green, 2006), когнитивната лингвистика, подобно на други течения в езикознанието, описва езика от гледна точка на неговата систематика, структура и функции и как тези функции се реализират в езиковата система. Различното в нея обаче е, че тя гледа на езика като отражение на мисълта, поради което изучаването на езика е всъщност изучаване на модели на концептуализация. Евънс и Грийн (Evens & Green, 2006) описват езика като „прозорец към когнитивната функция, който помага да се проумее естеството, структурата и организацията на мисли и идеи“ (2006: 5). Освен това, те разглеждат езика като едно от многото когнитивни умения на човека и в тази връзка проявяват специален интерес към теми като структурните характеристики на естествената езикова категоризация: теориите за прототипност, систематичната полисемия, когнитивните модели, метафората; функционалните принципи на лингвистична организация; концептуалният интерфейс между синтаксис и семантика (изследван от когнитивната граматика и конструктивната граматика); връзката между език и мисъл, включително въпросите за релативизма и концептуалните универсалии. Всички тези схващания за езика определят насоките, методологията и моделите създадени от когнитивната лингвистика.

Когнитивната лингвистика за усвояване на майчиния език от деца.

Причината за най-много спорове и несъгласия между езиковедите, които подкрепят универсалната граматика (УГ) на Чомски (Chomsky, 1965) и когнитивните лингвисти (Jackendoff, 1983; Pinker, 1992) са различията в схващанията им за усвояването на майчиния и чужд език. Макар че се съгласяват с факта, че човешките същества са предразположени да усвояват език, когнитивните лингвисти отричат съществуването на отделен, специфичен само за езика вътрешен механизъм (основно твърдение на УГ) и твърдят, че това е възможно благодарение на социокогнитивни умения, които хората използват не само при усвояване на езика. Когнитивни лингвисти като Лоуи, Верспур и Ситън (Lowie, Verspoor & Seton, 2010) напълно отричат генеративните постулати на универсалната граматика и твърденията за съществуването на специален езиков апарат в човешкото съзнание, отговорен за усвояването на езика. Според тях усвояването на даден език или по-скоро езиковите промени, както те ги наричат, настъпват в резултат на употребата на този език. Усвояването на майчиния език се осъществява в резултат на излагане на езика и на употребата му в социални взаимодействия.

Децата постепенно усъвършенстват езика си чрез имитация, аналогия, тестване на хипотези и генерализация.

Именно това схващане на КЛ за усвояването на първия език ги сближава неимоверно с видни представители на психолингвистиката (Robinson & Ellis, 2008; Pütz & Sicola, 2010), които също защитават тезата, че усвояването на майчиния език при децата „се появява“ постепенно, в резултат на излагане на езикови модели, социална употреба на онова, което са запомнили от тези модели и на уменията им за тестване на хипотези. Колко бързо и колко добре се усвоява езикът зависи от редица фактори: честотата, с която даден езиков елемент се повтаря; неговата изтъкнатост в речта (phonetic salience); прозрачността и надеждността на съответствието между формата и значението му. Прототипна употреба на думи и езикови модели се осъществява още в ранно детство, когато децата непрекъснато се натъкват на тях.

Според Томазело (Tomasello, 2003), когато децата усвояват майчиния си език, те усвояват конструкции: езикови единици, различни по размер и абстрактност. Когато абстрактността на езиковите единици нарастне, започва да се появява езиковата креативност. Тази езикова креативност на децата в ранна фаза на усвояване на езика е възможна, защото те конструират изрази от вече усвоените части на езика, различни по форма, размер, вътрешна структура и абстрактност, по начин подходящ за неотложните нужди на събитието на употреба. Това схващане за усвояването на езика се нарича имърджънтизъм (emergentism – от английската дума „emerge“ – появявам се) и напълно се противопоставя на схващанията на УГ за процеса.

Според когнитивните лингвисти (Tomasello, 2003; Lowie, Verspoor & Seton, 2010) децата пристъпват към усвояване на майчиния си език с набор от социокогнитивни умения, които не принадлежат само на езика, а са част от редицата когнитивни умения, които улесняват усвояването на езика. Томазело (2003) споменава два вида когнитивни умения от този вид: (1) умение за откриване на модели и (2) умение за разпознаване на намерения. Първото умение се проявява още при деца по-малки от година, които търсят повтарящи се модели в потока на речта, на който са изложени, които биха им позволили да конструират езикови единици. Това е така нареченият процес на „абстракция“. Той е характерен не само за езика, но и за визуални стимули например, а също така може да се наблюдава и при някои човекоподобни маймуни. Само това умение обаче, не е достатъчно за усвояване на даден език. Необходим е и набор от умения за разпознаване на намерения, които се развиват постепенно, наред с общо-когнитивното развитие на децата.

Когнитивната лингвистика за усвояване на втори / чужд език от възрастни.

Същите фактори влияят върху усвояването и на втори / чужд език, но тук се намесва поне още един фактор. Освен ако усвояването на втори език е започнало в ранна детска възраст, изучаващите обикновено развиват навика „да мислят преди да говорят“, типичен за майчиния им език. Доколкото двата езика си приличат, това би улеснило усвояването на втори език. Ако обаче те са доста различни, навичите от майчиния език се превръщат в значителна пречка при усвояване на втори език. Това често се наблюдава при по-възрастни хора, които са изградили дълбоко вкоренени модели от първия си език и понятия, които те могат да пренесат във втория език (Verspoor, 2008; Lowie, Verspoor & Seton, 2010).

Важна разлика в усвояването на първи език от деца и втори език от възрастни касае свойствата на „входящия език“ – езика, на който учащия е изложен. Дискурсът между възрастни е много по-богат в сравнение с входящия език, на който са изложени децата. В резултат на това, възрастните са изложени на повече варианти на един и същи модел, които се състезават помежду си за внимание. Доказано е, че входящ език с висока честота на прототипни, повтарящи се модели, е много по-ефективен за ранното усвояване на тези модели.

Друго сходство между привържениците на КЛ (Goldberg, 2006; Evens & Green, 2008) и психолингвистите (Robinson & Ellis, 2008), е в отхвърлянето на възгледа за езика като изграден от лексикон и набор от граматични правила. Тази опростена дихотомия е заместена от виждането им за езика като конструктор от малки елементи и комплексни модели като всички те – елементи и модели, независимо от размера им, се наричат „конструкции“ в когнитивната лингвистика (Goldberg, 2006). Конструкциите включват конкретни и специфични единици, каквито са морфемите, думите или идиомите, както и доста по-абстрактни и схематични единици, каквито са частите на речта или типовете изречения. Така изучаването на езика е всъщност изучаване на конструкции с различно ниво на езикова сложност, а не просто изучаване на речник плюс граматични правила.

Това схващане за процеса на усвояване на втори / чужд език като динамичен процес, базиран на употребата, в много отношения сходен с усвояването на първи / майчин език, води до заключението, че на изучаващите език може да се помогне с излагането им на изобилен, смислен входящ език, от който те могат да изберат модели за имитация и генерализация. Това би трябвало да се осъществи наред с възможности за тестване на хипотези чрез изобилие от речева продукция в смислен социален контекст. Идеалните условия за изобилен входящ език и безброй възможности за тестване на хипотези в смислен социален контекст съ-

ществуват в условията на „естествено“ изучаване на езика, когато изучаващите дадения език прекарват дълъг период от време в страна, където въпросният език се използва като роден. Такива са например, условията за млади имигранти или хора, включени в програмата за натурализиране.

Изучаването на втори език обаче, в болшинството от случаите се извършва в много по-формални условия – обикновено в училище или университет в родната страна, където възможностите за излагане на и употреба на изучавания език са много по-ограничени. В такъв контекст на изучаване, наречен още „инструктирано изучаване на език“, педагогическите правила и методиката на обучение са от далеч по-важно значение. Когнитивната лингвистика има интересни предложения в това отношение.

В много отношения представители на когнитивната лингвистика и психолингвистиката (Lowie, Verspoor & Seton, 2010; Robinson & Ellis, 2008) споделят сходни възгледи за процеса на усвояване на L2. Така например, представители и на двете науки твърдят, че имплицитното усвояване на L2, което е възможно предимно в „естествени“ условия (в страни, където въпросният език се използва като L1) е резултат от излагането на изобилен поток от смислена реч на L2 или в условията на смислена социална комуникация. Това се отнася както за усвояването на L1 от деца, така и за усвояването на L2 от възрастни (с отчитане на някои различия в двата процеса поради фактор „възраст“ и вече развити „когнитивни умения“).

Експлицитното изучаване на L2, от друга страна, се разглежда като процес, който съпътства усвояването на въпросния език и ако не помага значително, то поне не пречи на успешното усвояване на L2. Когнитивната лингвистика (Lowie, Verspoor & Seton, 2010) отива дори по-далеч, твърдейки че когнитивното умение да се забелязват и разпознават „мотивиращи“ връзки в елементите на езика спомага по-дълготрайното и ефективно заучаване на дадения език, дори в среда на експлицитно изучаване, и излиза с конкретни предложения за педагогически подходи при изучаване на различни езикови елементи.

Основни педагогически възгледи и похвати на КЛ за преподаване на L2.

Предложенията на когнитивната лингвистика за педагогика на езика (Verspoor & Huong, 2008) обикновено произлизат от частни случаи, в които е изтъкната мотивираната природа на езика. Така например, изучаващите английски като втори език лесно биха възприели, че значението на изрази като: *time flies*; *being behind schedule*; or *being ahead of time*, никак не е

случайно, а всъщност отразява един от начините, по които се възприема неясната идея за времето; концепцията за времето като движещ се обект и хората, опитващи се да са в крак с него. Друг пример: учениците биха отгатнали много по-лесно абстрактното значение на *forge* във *forge an alliance*, ако най-напред се запознати с директното значение на думата в израз като *forge a sword* (Boers, 2000; Verspoor & Lowie, 2003), и вероятно ще го запомнят по-бързо.

Обяснението за това лежи във факта, че разпознаването на подобни „мотивирани“ елементи на езика води до проникателно заучаване, като антипод на „сляпото наизустяване“, което спомага за формирането на дълготрайни следи в човешката памет. Тази теза лежи в основата на няколко хипотези за паметта в невролингвистиката: хипотезата за различните нива на обработка на информацията (Cermak & Craik, 1979) и хипотезата за двойното кодиране (Paivio, 1986). Удивително е, че тези две хипотези са напълно съвместими с хипотези в науката за усвояване на втори език (SLA) като хипотезата за „забелязване“ на Шмит (Schmidt, 1990). Установено е, че при усвояването на лексика нивото на ангажираност / интерес към дадена речникова единица до голяма степен определя колко бързо и колко добре тази единица се присъединява към активния репертоар на обучаваните (Schmidt, 2001).

Интересни са опитите на КЛ с педагогически уклон да използва различните видове езикова мотивация, която да ангажира когнитивни ресурси. По-долу са разгледани някои от тези опити.

1) Когнитивно-лингвистични идеи за преподаване на думи и изрази

Педагогическият подход, който когнитивната лингвистика предлага при преподаване на думи и изрази, цели стимулирането на „проникателно заучаване“ чрез повишаване на осъзнаването на мотивиращите връзки между различните значения на дадена дума или израз, които са разклонения на прототипната употреба. Доказателства за ефективността на този подход могат да се видят в трудовете и експериментите на: Achard & Niemeier (2004), Boers & Lindstromberg (2008), De Knop, Boers & De Rycker, (2008, 2010).

Често използван похват е например изтъкването на мотивираните връзки между буквалното и приносно значение на предлози и дадени глаголи; напомнянето на чисто лексикалната употреба на някои граматикализирани думи, търсейки връзката помежду им. Особено любим е похватът на систематично групиране на идиоми според тематичната метафора, която илюстрират или според общия домейн, от който са възникнали. Всичките тези похвати

всъщност цялят „семантично уточняване“ – създаването на асоциации, свързани със значението на преподаваните думи и изрази (Boers & Lindstromberg, 2008).

2) Когнитивно-лингвистични идеи за преподаване на граматика

Що се отнася до похватите при преподаване на по-абстрактни идеи, каквито са граматичните теми, някои лингвисти (De Knop, Boers & De Rycker, 2008) предлагат пространственото представяне на разликата между продължителните и простите времена в английския език – продължителните времена, представящи събития или действия - като зона без ясни граници, а простите времена – като ясно ограничена зона. Подобно пространствено представяне може да се използва и при преподаване на броими и неброими съществителни; определителен и неопределителен член и прочие (Verspoor & Huong, 2008).

Съществуват и предложения за преподаване на прости и сложни изречения, но все още няма твърди емпирични доказателства дали тези подходи са по-ефективни от предишни такива.

3) Когнитивно-лингвистични идеи за повишаване осъзнаването на между езикови и между-културни връзки при усвояването на втори / чужд език (L2).

Поддържайки идеята, че езикът е пряко свързан със социалния опит, някои когнитивни лингвисти предлагат начини за стимулиране на комуникативната компетентност на изучаващите втори / чужд език (L2) чрез повишаване на знанието им за социални и културни различия в езиковата употреба, както и за межкултурни различия (Littlemore & Low, 2006). Индиректно, репертоарът от фигуративни изрази на дадена общност отразява културата на тази общност. Много често обучаваните разбират погрешно значението на фигуративни изрази поради липса на познания за метафори, специфични за дадена култура или поради межкултурни различия (Littlemore, 2001). Това би могло да се избегне ако учениците, наред с чуждия език, системно изучават и факти за културата и народопсихологията на хората, носители на изучавания език.

Приложение на моделите и методите на КЛ в моето изследване.

Прегледът на възгледи, методи и похвати на КЛ по отношение на изучаването на роден (L1) и втори / чужд език (L2) показва, че в болшинството от случаите те са сходни или напълно идентични с тези на психолингвистиката, чиято теоретична рамка е в основата на моето изследване (Gotseva, 2015).

Основната цел на моето изследване е да установи въздействието на различни фактори върху усвояването на английски като втори или чужд език – 1/ възраст на участниците, когато са започнали да изучават английски език; 2/ продължителност на излагане на езика в страна, където английски език се използва като роден (Великобритания – в частност, Лондон); 3/ продължителност на изучаване на чуждия език; 4/ вид на езикопотока от английска реч в процеса на обучението им; и 5/ възраст в момента на изследването. Това са променливите, които се сравняват на базата на представянето на участниците в серия от тестове, използвани в предишни изследвания, за които се твърди, че демонстрират имплицитно или експлицитно знание на L2, както и на стандартен тест за установяване нивото на владение на L2.

Резултатите от това изследване, анализирани със статистически софтуерен пакет за количествени изследвания в областта на социалните науки (SPSS), които се базират на 103 участници и имат претенции за статистическа значимост, показват, че най-важните фактори за имплицитно усвояване на втори / чужд език са: 1/ продължителност на излагане на L2 в страна където се използва като роден език; и 2/ възраст, на която са започнали да изучават L2. Тези резултати биха били обяснени най-добре с някои от твърденията, споменати по-горе, според които усвояването на даден език настъпва в резултат на излагане на този език и на употребата му в социални взаимодействия. Децата, изучаващи L1 и възрастни, изучаващи L2 постепенно усъвършенстват езика си чрез имитация, аналогия, тестване на хипотези и генерализация.

Подобно схващане за процеса на усвояване на втори / чужд език като динамичен процес, базиран на употребата, както и заключението, че на изучаващите език може да се помогне с излагането им на изобилен, смислен входящ език, от който те могат да изберат модели за имитация и генерализация, се потвърждава от резултатите на моето изследване, които установяват, че един от важните фактори, които имат статистическо значение за усвояването на L2, е качеството на речеви поток (input), на който участниците са били изложени. Идеалните условия за изобилен речеви поток и безброй възможности за тестване на хипотези в смислен социален контекст, съществуват в условията на „естествено“ изучаване на езика, когато изучаващите дадения език прекарват дълъг период от време в страна, където въпросният език се използва като роден и като основно средство за комуникация.

Тези хипотези се потвърждават от резултатите на моето изследване, а именно: студенти от европейски страни, Япония и Китай, започнали да изучават английски като чужд език, но продължили образованието си в Лондон, Великобритания и живели там около пет и пове-

че години преди изследването ми, демонстрираха по-високи резултати на общия тест за овладяване на L2 и на тестовете за имплицитно знание на L2, в сравнение със студенти от страни като Пакистан, Бангладеш и Индия, където английският език има статут на втори официален език и хората се считат за билингвални. Тези изненадващи на пръв поглед резултати могат да намерят обяснение в активното социализиране на първата група студенти по време на престоя им във Великобритания. Както самите те споменават в Анкетата - въпросник, който съпътства серията от тестове, освен че учат в университет на английски език, те активно четат книги, вестници, списания; гледат телевизия и филми на английски език; ежедневно контактуват с местните хора – т.е. те са постоянно изложени на изобилен, смислен входящ език, от който да черпят модели за имитация и генерализация. Това очевидно е спомогнало за развитието на имплицитното им знание за L2 и за повишаване на цялостното им ниво на владение на английски като L2.

От друга страна, макар и започнали изучаването на L2 от ранна детска възраст, участниците от билингвални страни демонстрират някои повтарящи се грешки, както в устната реч, така и в правилната граматична употреба на английски език, което може да се обясни с тяхното фосилизиране. Макар и със статут на втори официален език, английският език в тези страни се говори и преподава от хора, за които не е майчин. С други думи, учениците там получават, без съмнение, изобилна входяща реч, но произведена от хора, за които английският е L2. Много е вероятно някои от най-повтарящите се грешки да са били заучени така още в ранна възраст. Същото се отнася и за силния акцент, който е почти неизкореним. За студентите от тези билингвални страни има и още един фактор, споменат от тях самите в Анкетата - въпросник – качеството на образованието (начално и средно), което са получили според финансовите възможности на семействата им в родната им страна.

При престоя си във Великобритания, същите билингвални студенти проявяват тенденции да се капсулират в затворени комуни със сънародниците си и да не правят опити за активно социализиране. Различията в културно, социално и религиозно отношение, донякъде допринасят за тяхната самоизолация и липсата на интерес към английска литература, култура или активно общуване с английските им връстници. Това неизменно ограничава излагането им на изобилна смислена естествена реч на L2, макар и да живеят в Лондон, а това пък рефлектира върху резултатите им на тестовете за имплицитно знание.

Информацията събрана от Анкетата - въпросник касае социолингвистични фактори и влияния върху усвояването на L2. Анализът на резултатите потвърждава, че те имат изклю-

чително важно значение за усвояването на втори / чужд език (за повече подробности за изследването, вж. Gotseva, 2015). В този смисъл, когнитивната лингвистика и по-широкият интердисциплинарен подход предлагат много по-обхватен и новаторски поглед върху процеса на езикоусвояване и спомагат за задълбоченото изследване на явлениято.

Заклучение

В последните няколко десетилетия когнитивната лингвистика настъпателно защитава възгледите си по отношение същността на езика и процеса на усвояването му. В разрез с предходните генеративни теории, КЛ възприема езика като интегрална част от човешките когнитивни умения, която се развива в процеса на употребата на езика в смислена социална интерактивна комуникация. Усвояването на езика „се появява“ постепенно, в резултат на излагане на езикови модели, умения за тестване на хипотези и постоянна употреба на моделите в социална комуникация.

Тези възгледи на когнитивната лингвистика печелят все повече привърженици сред лингвистите и не-случайно КЛ и психолингвистиката имат доста сходни идеи за процеса на езикоусвояването. Резултатите на моето изследване, базиращо се на психолингвистични модели, разграничаващи имплицитно от експлицитно изучаване и знание на L2 (R.Ellis, 2009; N. Ellis, 2005; 2011), всъщност подкрепя хипотезите на представители на когнитивната лингвистика (Evens & Green, 2008; Voers & Lindstromberg, 2008) по отношение на факторите, въздействащи върху процеса на усвояване на L2. Два от най-ефективните фактора, посочени в резултатите на моето изследване: продължителност на излагане на L2 в условия, където се използва като L1 и качеството на речевия поток, на който са изложени изучаващите L2, са между най-значимите фактори, посочени от представители на когнитивната лингвистика в процеса на усвояване на втори език.

С други думи, резултатите от моето изследване на практика потвърждават твърденията на КЛ относно усвояването на L2 и логично могат да бъдат обяснени с тях. Тези резултати са само още едно доказателство, че идеите на когнитивната лингвистика правдоподобно обясняват процеса на езикоусвояване и заслужават внимание в по-нататъшни изследвания на този процес.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Achard, M., and Niemeier, S. (Eds.), (2004) *Cognitive linguistics, second language acquisition, and foreign language teaching*. Berlin: De Gruyter.
- Boers, F. (2000). Metaphor awareness and vocabulary retention. *Applied Linguistics*, 21, 553–71.
- Boers, F., and Lindstromberg, S. (Eds.). (2008) *Cognitive linguistic approaches to teaching vocabulary and phraseology*. Berlin: De Gruyter.
- Cermak, L. S., and Craik, F. I. M. (1979) *Levels of processing in human memory*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- De Knop, S., Boers, F., and De Rycker, T. (Eds.), (2010) *Fostering language teaching efficiency through cognitive linguistics*. Berlin: De Gruyter.
- De Knop, S., and De Rycker, T. (Eds.), (2008) *Cognitive approaches to pedagogical grammar*. Berlin: De Gruyter.
- Evans, V. and Green, M. (2006) *Cognitive Linguistics: An Introduction*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Goldberg, A. (2006) *Constructions at work*. Oxford: Oxford University Press.
- Gotseva, M. (2015) Some factors which may affect the attainment of implicit and explicit knowledge in learning English as a second / foreign language. *English Studies at NBU*, 2015, Vol.1, Issue 2: 85-100.
- Jackendoff, R., (1983) *Semantics and cognition*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Littlemore, J. (2001). The use of metaphor by university lecturers and the problems that it causes for overseas students. *Teaching in Higher Education*, 6, 335–51.
- Littlemore, J., and Low, G. (2006) *Figurative thinking and foreign language learning*. Basingstoke, Palgrave Macmillan.
- Lowie, W., Verspoor, M. H., and Seton, B. (2010). Conceptual representations in the multilingual mind: A study of advanced Dutch students of English. In M. Pütz & L. Scola (Eds.), *Cognitive processing in second language acquisition: Inside the learner's mind* (pp. 135–48). Amsterdam: John Benjamins.
- Paivio, A. (1986). *Mental Representations: A Dual Coding Approach*. New York, NY: Oxford University Press.
- Pütz, M., and Scola, L. (Eds.). (2010). *Cognitive processing in second language acquisition: Inside the learner's mind*. Amsterdam, Netherlands: John Benjamins.

- Robinson, P., and Nick C. Ellis. (2008) *A handbook of cognitive linguistics and second language acquisition*. London: Routledge.
- Schmidt, R. (1990) The role of consciousness in second language learning, *Applied Linguistics*, 11, pp. 129–158.
- Schmidt, R. (2001). Attention. In P. Robinson (Ed.), *Cognition and second language instruction* (pp. 3-32). Cambridge: Cambridge University Press.
- Tomasello, M. (2003) *Constructing a Language: A Usage-based Theory of Language Acquisition*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Verspoor, M. H. (2008). What bilingual word associations can tell us? In Boers, F., & Lindstromberg, S., *Cognitive linguistic approaches to teaching vocabulary and phraseology* (pp. 261–90). Berlin: De Gruyter.
- Verspoor, M., and Lowie, W. (2003). Making sense of polysemous words, *Language Learning*, 53, 547–87.
- Verspoor, M., and Huong, N. (2008). Cognitive grammar and teaching English articles to Asian students. In Lapaire, J. R. (Ed.), *From Gram to mind: Grammar as cognition* (pp. 249–68). Bordeaux: Presses Universitaires de Bordeaux.

Виолета Илиева

МОТИВАЦИЯ И КУЛТУРНИ МОДЕЛИ В АЛТЕРНАТИВНА ОБЩНОСТ

Abstract

The article applies the concept of cultural models to explain the loss of motivation in a small alternative community. In line with their firm belief in personal choice and responsibility, the ecologically-oriented egalitarian group apply the principle of consent when organizing their everyday lives and activities. Building on ideas from cognitive anthropology, I describe the community's efforts to develop new cultural models in line with their shared values. I further explore how conflicts between old and new cognitive schemas contribute to a progressive loss of motivation at the individual and group level.

Key words: *alternative community, cultural models, motivation, cognitive anthropology*

1. Въведение

В малката алтернативна еко-общност Флиърхоф всичко става със съгласие. Когато става въпрос за общо правило или политика, методът на взимане на решения предполага, че всички са съгласни. Когато се взимат решения за дейности, съгласието означава, че никой няма нищо против съответната дейност. По същата логика извършването на работа предполага желанието на човека, който я върши. Накратко, нищо не се случва насила. Явлението, което е във фокус на настоящия текст, е че вместо нещата да се случват със съгласие, те често не се случват, въпреки съгласието.

Интуитивната интерпретация би могла да отиде в посока, че общността просто привлича хора, които търсят почивка, но това не отговаря на наблюденията ми. Напротив, когато има проект, членовете на общността, както и доброволците, често работят фокусирано и значително повече от договорените шест часа на ден. Освен това значителен брой от хората са инициативни и ангажирани със съдбата на общността. При много от тях се смесва с идеали и самореализация в рамките на личната ценностна система. И все пак, инициативите се подеват с ентузиазъм за няколко дена, седмица, две, и след това често затихват недовършени.

Проблемът е осъзнат в общността, представлява източник на фрустрация и понякога се дискутира неформално.

Забравените инициативи включват както дребни ежедневни дейности за оптимизация на живота в общността, така и по-глобални решения за организацията на труда, проекти с идеална цел и проекти за изкарване на доходи. Общото между тях е, че малко или много, са групови дейности, които не могат да бъдат пълноценно изпълнени от един или двама. Примери за някои забравени инициативи:

- дъска, на която всеки отбелязва какво има намерение да върши през деня;
- политика за третиране на забравени / захвърлени вещи из общите пространства;
- разделяне на колектива на екипи според сферата, в която най-често са активни, и за която са готови да поемат отговорност;
- глинена пещ за пица или хляб (която не се използва поради поправим дефект в дизайна);
- малка постройка с алтернативен дизайн, предназначена за даване под наем (която в момента не се използва);
- добавяне на нова секция в интернет страницата на общността;
- организиране на „седмица на изкуствата“;
- организиране на курс за учители по Йога.

Изумлението ми, което се превърна и в изследователския въпрос на тази статия, е защо активни и инициативни хора дискутират в детайл и формулират системи, които след това не се спазват, и решават да правят неща и след това не ги правят. Ще разгледам въпроса през призмата на концепции от когнитивната антропология, сред които най-централната за този анализ е културните модели (cultural models) на Холанд и Куин (Holland and Quinn, 1987), които от своя страна, стъпват върху идеята за когнитивни схеми, навлязла от психологическия дискурс в когнитивната антропология.

Емпиричните данни, на които стъпва проучването, са събрани чрез включено наблюдение (с общо времетраене от два месеца, септември 2016 и януари 2017) с елементи на *action research*. Събирането и записването на данните следва принципа на плътното описание (Geertz, 1973) – наблюдавам и записвам всички елементи на социален живот без предварителни теоретични презумпции. Част от данните са под формата на дословни записки и аудио записи на разговори и срещи, както и чатове в електронната система за комуникация и коор-

динация, използвана в общността. Освен това, в духа на *action research*, включвам жителите на Флиърхоф в анализа на наблюденията посредством предварителни дискусии и представяне на чернова на текста за мнение и коментари. В рамките на същия изследователски метод, предоставям събраните данни и заключения за ползване от общността. По тази причина актуалната артикулирана визия на Флиърхоф отчасти стъпва върху работата ми при първия ми престой там.

Следващата втора част на статията предлага обща информация за еко-общност Флиърхоф. В третата част въвеждам основните теоретични понятия и използвания аналитичен метод. Следва описание на целенасочените усилия на хората във Флиърхоф да култивират ментални навици в съответствие със споделените си ценности и визия, в чиято основа лежи вярата в свободата и личния избор. Петата част обяснява загубата на мотивация при групови дейности като резултат от несъответствие между когнитивни схеми. В заключението предлагам вариант за хибридна социална система, която въвежда частичен контрол на групата над дейностите на индивида, съхранявайки правото му на личен избор.

Черновата на този текст вече се използва във Флиърхоф като релевантна перспектива за разбирането на актуални проблеми в груповия живот. Освен в помощ на общността, изследването може да се използва от всички самоорганизиращи се групи, които се стремят към съзнателно изграждане на определена организационна¹ или групова култура². В България също има опити за създаването на еко общности (вж. Димова, 2014; Маркова, 2015), при които опитът на Флиърхоф би могъл да бъде полезен.

2. Животът във Флиърхоф

Еко общностите стават значимо явление в западното общество през 60-те и 70-те години на миналия век, когато представители на „новото ляво“ търсят начини да се откъснат от системата по идеологически причини³. Действително, някои от успешните общности в Европа са директни наследници на започнали тогава проекти (напр. Финдхорн във Великобритания, Цегг в Германия и Сванхолм в Дания), но в момента са добре интегрирани в глобалната социално-икономическа система (Hagmaier et. al., 2014). Действащите алтернативни общности в Европа към 2014 година, за които има някакви сведения, са над 400, 382 от които са с под

¹ За дефиниция на организационна култура, вж. Schein, 1996; 2006.

² За дефиниция на групова култура, вж. Fine, 1979; 1995.

³ Поради идеологическия си характер, еко общностите често биват наричани и „алтернативни“ или „интенционални“ (intentional), въпреки че във втората категория попадат и строго духовни общности

100 човека (средно 23), а останалите са значително по-големи, достигащи до няколкостотин души⁴ (Hagmaier, 2014). Въпреки мащаба, образователните и изследователските институции проявяват сравнително малко интерес към това социално движение. Съществуват академични или полу-академични изследвания (Kirby, 2003; Kasper, 2008; Ganesh and Zoller, 2014; Moberly, 2014; Parker et. al., 2014), но информацията, която предлагат е фрагментирана и ограничена по обхват. По тази причина, основните източници на информация в областта са от авторитети в рамките на самото социално движение.

Изборът на общност за проучване беше повлиян от изследователски и прагматични мотиви, както и случайни фактори. Използвайки каталог на еко общностите в Европа (Hagmaier, 2014), избрах няколко десетки общности, които са средни по размер (над 10 и под 50 човека), взимат решение с консенсус (което беше първоначалният изследователски интерес), не се придържат към конкретно духовно или философско движение (което би компрометирало идеята за лична свобода в общността), и в които не се говорят езици различни от английски, немски и холандски (тъй като това са езиците, на които аз умея да комуникирам)⁵. Изпратих и-мейл с информация за себе си и изследователските си интереси. От някои общности не получих отговор, в други възможността човек да се включи като доброволец се заплаща (което ме накара да се усъмня в основополагащата мотивация за съществуването им), а Флиърхоф бяха първите, които изразиха желание и ентузиазъм да ме приемат без финансови задължения от моя страна. Освен това в общността се говори предимно английски, и сравнително често – холандски и немски.

Флиърхоф е общност в Германия, на 5 км от границата с Нидерландия, обитавана и посещавана най-вече от холандци, до голяма степен от германци и белгийци, до по-малка степен от великобританци (и бивши великобритански колонии) и понякога от хора от други националности. Съществува от 14 години с непостоянен състав от 10-20 души на възраст 23-83, и временни доброволци, най-често млади (между 20 и 40). Отличителна социална характеристика е често променящият се състав – мнозинството от хора се задържат не повече от година. Мястото привлича както хора, които не се вписват, или нямат желание да се впишат, в масовото общество, така и пътуващи младежи, търсещи знания за социални и житейски алтернативи и личностно развитие. Често животът във Флиърхоф е начин за измъкване от социал-

⁴ И повече – GWL-terrein в Нидерландия наброяват 1400 човека, а Okopolis Tiberkul в Русия – 6 000 човека – (Hagmaier et. al., 2014)

⁵ Въпреки че в много общности официалният език е английски, хората често говорят и други езици помежду си, напр. испански, френски или датски, което би попречило на изследователския процес.

на категория, в която човекът не се е чувствал комфортно. Въпреки относителното разнообразие от страни на произход, възгледите и ценностите на хората в общността са до голяма степен споделени. Това се обяснява с принадлежността им към вече споменатото широко социално движение.

Аз самата също бях идентифицирана като член на това социално движение, което значително улесни интеграцията ми в общността. Фактът, че групата имаше ясно съзнание за наличието на проблеми от социо-културно естество, също допринесе за топлото посрещане. Те се радваха на пристигането ми, именно поради интереса ми към групови динамики и желанието ми да включа общността в изследователския процес. Не на последно място, практическият ми опит от българска еко ферма⁶ се оказва ценен принос към ежедневните дейности в общността. Накратко, проблемът беше не толкова интеграцията, колкото необходимостта да напомням на другите и на себе си, че все пак играя роля и на изследовател.⁷

Общността е първоначално основана от четирима души, но трима от тях са се отказали още първата година. Четвъртият, на възраст 83, е също човекът, финансирал фондацията, направила дарение на асоциация Флиърхоф, чиято собственост е имението от три хектара, три големи сгради и няколко малки алтернативни постройки. Членовете на общността живеят заедно в две от големите къщи, а третата, къщата за семинари, се дава под наем и представлява основният поминък. Общността има и земеделска продукция, но тя не е достатъчна за покриване на собствените потребности.

С оглед на броя на хората и тяхното съжителство, общността би могла по-скоро да се класифицира като домакинство. Пространството, храната и парите се споделят, като всеки има достъп до счетоводството и дума в разпределението на парите. Друг е въпросът, че много от постоянните членове не желаят да мислят за парите и на практика финансовата политика е в ръцете на Дядото-основател и трима от постоянните членове, които не винаги са на едно мнение и бутат в една посока. Според двама от дългогодишните обитатели, през годините Дядото винаги се опитвал да доминира решенията, въпреки че самият той признава, че се е провалил в социалния елемент и е готов да се оттегли. За щастие, при второто ми посещение Дядото беше на двумесечно пътуване в Индия и имах възможността да наблюдавам процесите без неговото доминиращо присъствие.

⁶ В Еко Ферма „Тринога“, с. Желен, започнала с идеята за общност и продължила като индивидуална инициатива.

⁷ В процеса на ежедневно съжителство, лесно постигнах близост с много от жителите, които започнаха да споделят интимни подробности от собствените си преживявания и тези на групата. Налагаше се да напомням, че изслушвам не само като приятел, но и изследовател. За щастие, това не наруши доверието.

Първоначалната визия на Дядото е да създаде общност, в която земята е ничия, но се ползва от всички за реализация на личностния капацитет. Както той разказва, неговото поколение се трудят усилено и успяват, но младото поколение умеят да вършат нещата леко и от сърце, което за него лежи в основата на щастливия живот. Смята, че животът в западното общество не възпитава здравословни ценности, от което страда целият свят. Вероятно тези убеждения полагат основата за една егалитарна и гъвкава социална система, оставяща голямо пространство за лична свобода и реализация на индивидуалните интереси.

И действително във Флиърхоф се работи само шест часа на ден, като никой не следи работата на другите – дори на доброволците. На практика, основните дейности са свързани с производство, преработка и приготвяне на храна, поддържане на общите пространства и къщата за семинари, както и обгрижване на гостите (когато им събитие). Системата на работа е меко казано гъвкава, като в много случаи постоянните членове са на различно мнение относно кое как се прави, или просто отказват да дадат информация и казват: „Прецени сама“. Почти всички са съгласни, че общността има нужда от правила, но, същевременно, единствените системи, които забелязах да се прилагат редовно и при двете си посещения, е оповестяването на обяда или вечерята със звънец и почистването на кухнята, което е придобило сериозна структура след като германският орган по контрол на хигиената е направил проверка и предупреждение.

В зависимост от дейността, работата се организира от най-вещия в сферата - напр. градинаря, който всеки ден се занимава само и единствено с градината, или един от двамата членове, които готвят най-редовно, или някой от онези, които са ангажирани с къщата за гости или до най-голяма степен. Неформалното лидерство се базира на опит/знания и инициативност, като временни доброволци също могат да влязат в ролята на лидер ако имат собствена инициатива.

Решенията се взимат на ежеседмични срещи, които бяха доста пусти при първото ми посещение, но при второто се очакваше всеобщо присъствие. На срещите се правят предложения за дейности или политики, които биват приети само ако никой не възразява. Конкретните дейности се обсъждат на допълнителни оперативни срещи на желаещите да вземат участие в даден проект. Споделенията, срещи, на които хората се отварят и споделят емоциите и състоянието си, се провеждат почти всяка седмица, според потребността и желанията на живущите.

Описаният организационен метод се използва успешно в много други общности, прилагани социократичната система на самоуправление (вж. Endenburg and Pearson, 1998; Rios, 2011), така че сам по себе си не е рецепта за хаос. Специфичното в случая на Флиърхоф, е че много оперативни решения се оставят на индивидуалната преценка на онзи, който извършва дейността, и няма система за контрол и санкции. Трудно е да се прецени дали липсата на такава система е умишлена, тъй като някои от постоянните членове я обвързват с ценностите на общността.

При все че до преди първото ми посещение общността нямаше ясно артикулирани споделени ценности (а още по-малко идеология), индивидуалните разговори разкриха немалко прилики между индивидуалните ценности на хората там. Те включват лична свобода и избор, равенство⁸, споделяне, единство, толерантност, комуникация без насилие, личностно развитие и природо-съобразен живот. Ценностите, които най-често биват проявявани в социалния живот, са личната свобода и личностното развитие, което включва саморефлексия, съзнателност и комуникация без насилие.

Общността се възприема не само като опит за създаване на социална алтернатива, но също и като училище, в което хората се научават да действат според собствените си разбирания и да взимат собствени решения, съобразени с нуждите на общността и на отделните жители. С други думи, вместо някои, или нещо (система) да контролира времето, вниманието и действията, така че работата да се свърши успешно, всеки сам за себе си разпределя времето си, насочва вниманието си и преценява действията си, така че да се хармонично и продуктивно да се съчетаят с действията на другите.

Когато общността съумее да заработи като екип е наистина впечатляващо. При второто си посещение пристигнах по средата на едномесечен ритрийт⁹, за който не само се поддържаха къщата за семинари, сауната и други пространства и се приготвяше и сервираше храна на гостите, но и някои от членовете на общността водеха уъркшопи. Освен това, ритрийтът беше организиран около отпразнуването на нова година, за което пристигната допълнително гости и имаше парти с ритуално изгаряне на триметрова скулптура на феникс. Накратко, имаше много работа и малко пространство за пропуски.

Вместо централизирана организация и контролни функции, няколко човека спонтанно поеха отговорността да обхващат с вниманието си различни части от процеса и да следят кой какво върши и какво още трябва да бъде свършено, комуникират го и някой доброволно се

⁸ Повече политически, отколкото икономическо равенство – тоест, при взимането на решения

⁹ Ритрийт (от англ. „оттегляне“) - няколкодневно събитие с духовни практики

захваща със задачата. Когато някой изглежда стресиран и забързан, е много вероятно да бъде попитан дали има нужда от помощ и каква. Понякога съдействието се случва без въпрос – просто защото някой е забелязал потребността. Част от хората работиха много по-усърдно от другите. Събитието беше голям успех не само според хората в общността, но и според гостите¹⁰. Разбира се, бяха отчетени и пропуски, най-вече недостатъчната комуникация.

Именно общата работа по време на ритрийта ме накара да се загледам по-задълбочено в причините, поради които проектите във Флиърхоф остават недовършени. Отговори като „Не са организирани“ или „не са мотивирани“ или „просто търсят лесен живот“ бяха изцяло опровергани. След ритрийта, флиърхофци сами се опитваха да разберат тайната на успеха си: „Имахме цел“, „Имахме фокус“, „Бяхме мотивирани“. От друга страна, при много от лично зададените цели фокусът се губи и мотивацията спада с времето. В останалата част от статията предлагам отговор на въпроса как и защо това се случва с оглед на културните модели, посредством които човек се чувства мотивиран.

3. Културни модели и мотивация

Теории и методи, разработени в рамките на когнитивната антропология, съчетават анализ на социални явления с психологически и когнитивни процеси. Причината, поради която когнитивните антрополози не се задоволяват с изцяло социален анализ, е разбирането, че човешките възприятия не правят точни копия на света и процесите в него. По-скоро, процесът на интернализация на обекти и случки сам по себе си предполага интерпретация въз основа на споделени и индивидуални преживявания. Следователно, всяко социално явление се влияе от психо-когнитивни процеси. Съвременни течения в когнитивната антропология стъпват върху навлязлата от когнитивните науки концепция за когнитивни схеми.

Когнитивните схеми са индивидуални ментални конструкции, функциониращи като призми, през които човек интерпретира и реагира на даден обект, аспект от света или дадено преживяване. Схемите генерират както поведенческа, така и емоционална реакция (Strauss 1992, p. 3). Те са ограничени, ясно-обособени, единни структури, при които активирането на една част води да активирането на всички останали части (D'Andrade, цитиран от Quinn, 2015, p. 35). При все че когнитивните схеми не се отпечатват директно върху мозъка, а минават през процес на лична интерпретация, социо-културната среда все пак играе роля както в

¹⁰ Дали оценката си във фийдбек формуляри

съставянето на интерпретацията, така и в обуславянето на реакцията към даден обект или събитие.

Културните модели са мисловното и поведенческото проявление на съвкупност от културно-обособени и взаимодействащи си когнитивни схеми, които са до голяма степен споделени от членовете на едно общество и играят огромна роля в тяхното разбиране за света, както и поведението им в него (Holland and Quinn, 1987, p. 4). Във всяко общество съществуват както водещи, така и алтернативни културни модели. В контекста на антропологията, образуването на културни модели се интерпретира като процес на групиране и „пакетиране“ на културни знания, както и изграждането на когнитивна „апаратура“, които позволяват автоматизъм при използването на знанията (Bloch, 1991). Автоматизмът сам по себе си е функционален, защото освобождава вниманието и съзнанието за други дейности и знания. От друга страна, това означава, че голяма част от действието на културните модели остава неосъзнато от техните притежатели (Bloch, 1991).

Моделът се доближава до формулираната от Бурдийо (Bourdieu, 1977) концепция *habitus*, която е описана като „удивително предвещаваща“ (Strauss, 1992, p. 9) теорията за културни модели. Щраус (Strauss, 1992) отбелязва, че, за разлика от хабитус, когнитивните схеми могат да бъдат създавани и използвани осъзнато и целенасочено и, освен това, изрично оставят пространство за промяна и интра-културна вариация (p. 9).

Освен че описват света и събитията, културните модели служат за основа за изграждането на институции, обуславят емоционални реакции и създават съзнателни и несъзнателни цели и желания. (D'Andrade, 1984; 1992). Настоящият текст се фокусира върху последния аспект, директивната или мотивиращата сила на културните модели, чиито механизми са описани в дълбочина от Де Андраде (D'Andrade, 1992) в изследването му върху съвременното американско общество. Накратко, Де Андраде (D'Andrade, 1992) описва как културно-обособени ценности, като например идеята за успех, действат като когнитивни схеми на високо ниво и мотивират решения и поведение в ежедневието.

В допълнение към вече дефинираните концепции, използвам и названието „ментални навици“, за да назова отделни проявления на когнитивни схеми в мисленето и поведението. За разлика от културните модели, менталните навици може да са както културно-обособени, така и индивидуални. Освен това, културните модели предполагат сложна система от интерпретации и реакции, докато менталните навици са отделни елементи от системата.

Настоящото изследване приема, че личната мотивация е до значителна степен продукт от културни модели. Посредством анализ, използващ ключови думи като названия за „парчета“ знания (Blount, 2011), описвам споделените представи за свобода и личен избор като крачка към съзнателно изграждане на нов културен модел. Давам примери и за практики, с които флиърхофци се „възпитават“ в желанието от тях модел. В опита си да обясня защо хората губят мотивация, изследвам несъответствието между различни когнитивни схеми на базата на техните проявления в мисленето и поведението, тоест на наблюдаваните ментални навици.

4. Култивиране на нови ментални навици

Специфичното при Флиърхоф е, че въпреки явните опити да се изгради групова култура, близка до тази в други еко общности, хората си тръгват в рамките на година или две преди да са интернализирали пропагадираните от групата културни модели. На практика това означава, че никой в общността не е усвоил желаните културни модели, така че да може да ги предаде на новодошлите. В резултат, често се наблюдава несъответствие между повлияните от групата лични представи и личното поведение. Тази част от статията описва съзнателните опити за изграждане на ментални навици, съобразени с визията и ценностите на общността.

Независимо от голямото разнообразие от лични мотиви за живот в общността, постоянните жители на Флиърхоф все пак споделят една глобална цел. Те желаят Флиърхоф да просперира като общност, в която хората могат да се развиват личностно, радвайки се на чувство за споделеност и свободен избор. Артикулирана визия се стреми към физическо и социално пространство, в което „всеки може да: се учи и израства чрез експериментиране; свързва и създава заедно; има силата/възможността¹¹ да прави съзнателни избори“. Последната точка е от особеното значение за разбирането на личната мотивация.

Много от временните и постоянните обитатели на Флиърхоф имат опит и с други общности. Това, което според тях отличава Флиърхоф, е, че предоставя много свобода и пространство. Идеята за лична свобода, просмукваща ежедневието в общността, може да се анализира през призмата на няколко свързани концепции – личен избор („твое решение“), ненасилие и съзнателност. В основата си, личният избор се разглежда като индивидуалната отговорност на всеки да преценява ситуациите и сам да взема решенията относно какво и как върши или как реагира. Личният избор е толкова право, колкото и поемането на отговорност за Аз-а и взаимодействието му със света, което съпътства процеса на личностно из-

¹¹ На английски: be empowered to make conscious choices

растване. Никой във Флиърхоф няма претенцията да е завършил този процес, а всички са отворени към процеса на учене, както самостоятелно, така и с помощта на групата.

Централното значение на свобода, отговорност и личен избор е артикулирано на ниво група и всеки член на общността поотделно вярва в тези принципи и се опитва да ги прилага с различна степен на патос. Появяват се както в индивидуални разговори за личните ценности и мотивация за живот в общността, така и в дребни ежедневни ситуации, и, не на последно място, служат за база, върху която може да се изгражда валидна аргументация. Разбира се, много аспекти от живота в общността се отклоняват от споменатите ценности, но, в същото време, присъствието им се чувства осезаемо.

Например, стажант, който помага в градината три дена седмично, веднъж попита дали да се включи в общата среща. Получи отговора: „Аз не мога да ти кажа, това е твое решение“. Той възропта, че не знае, а отсрещният коментар беше: „Да, личният избор е трудно нещо.“ При не един мой въпрос за това как искат да свърша някоя работа, получавах отговора „Ти решаваш“. Когато веднъж отидох в студиото в къщата за семинари, с идеята да помогна за почистването му, и видях, че други трима вече трескаво се трудят, попитах: „Кой координира работата?“ В отговор ми беше казано, че: „Никой не координира. Огледай се, виж както трябва още да се свърши и действай.“

Личният избор не трябва да нарушава свободата на другите, което намира проявление в идеята за ненасилие. На първо място, тази ценност се отнася до стила на комуникация, в който флиърхофци взаимно се възпитават. На съзнателно ниво всички отричат съденето и критикуването, а физическото насилие е табу. Насърчават се емпатията и желанието за разбиране на другия („Недей да критикуваш, а попитай“). Въпреки това, взаимното съдене, особено под формата на клюки, е отчетен проблем в общността.

С цел култивиране на по-емпатични модели на мислене и комуникация, по време на втория ми престой беше организиран курс по Комуникация без насилие¹² (NVC). След заминаването ми някои от новодошлите са организирали и курс по Комуникация със съчувствие¹³. Както учителката на NVC отбеляза, теорията е много лесна, но на практика хората винаги го очакват от другите, а самите те не съумяват да се съобразят с принципите. Все пак, бях впечатлена, че когато някой зачезне и не се включва в груповия живот и дейности (което се случи три пъти по време на двата ми престоја), масовата реакция не е „Къде е X? Защо не

¹² Nonviolent Communication (NVC) – практика, сравнително популярна в САЩ и Западна Европа, особено сред алтернативни общности и наследниците на „новото ляво“.

¹³ Compassionate Communication – практика, близка до NVC

работи?“, а „Някой знае ли какво става с Х? Добре ли е? Има ли нужда от нещо?“ Според един от жителите на общността, този текст преувеличава степента на постигнатото ненасилие във Флиърхоф.

Принципът на ненасилие също така означава, че нещата не се правят „насила“. По тази причина, решенията се взимат с общо съгласие и всеки има правото да избере къде и как да се включи в общите дейности. При първото ми посещение задачите за деня се договаряха на сутрешната среща. Тя започваше с изброяването на нещата за вършене и въпросът „Кой иска да се включи в тази дейност?“ Ако някой (включително временните доброволци) има друга идея, също може да я предложи. Една от доброволките често не казваше къде ще се включи и никой не знаеше какво прави с времето си. На въпроса ми защо просто не и дадат задача, ми беше обяснено, че изчакват тя самата да пожелае да се включи. Два месеца по-късно тя, и още един доброволец, са били помолени или да „намерят страстта си“ и да допринасят за общността, или да продължат по пътя си. Някои от постоянните членове не са съгласни с начина, по който двамата са били отпратени.

Не на последно място, личният избор трябва да се съчетае и с групови дейности. Случва се неформален лидер да координира работата по дадена дейност (особено ако той е бил инициаторът), но понякога се налага и импровизация (като в примера с чистенето на къщата за семинари, споменат по-горе). Идеята е, че човек може да съобрази действията си с тези на другите ако е „съзнателен“¹⁴, т.е. вниманието му е тук и сега, върху ситуацията, а не върху собствените му мисли, представи и намерения. Съзнателността е и основна предпоставка за комуникация без насилие. По време на престоя си там, чувах думата „съзнателност“ отново и отново, но по-скоро като като част от прескриптивни изречения. Всеобщото мнение е, че хората във Флиърхоф не са достатъчно съзнателни, но се опитват.

Ежедневната дейност в общността е до голяма степен организирана в съответствие с описаните принципи. Очаква се човек да идентифицира потребност и да формулира цел, да я обсъди с останалите, да предложи начин за постигането на целта и конкретни дейности, които обикновено биват обсъждани както в рамките на срещите, така и неформално в ежедневието. Ако има нужда от помощ, може да се обърне към други, които имат желание да се включат в една или повече дейности, било то по собствен начин, или начин, предложен от инициатора. Следва ежедневна работа по зададената цел, която, на теория, е мотивирана от личното желание за принос (личен избор) и от удовлетворението от постигнатата цел (за бла-

¹⁴ Mindful

гото на общността). Индивидуални и малки инициативи често се завършват успешно, но групови инициативи, които предполагат усилия от страна на няколко човека за продължителен период от време, нерядко биват изоставени.

5. Културни модели и мотивация

Предизвикателството се появява при ежедневната работа. След известен период, преди завършването на работата, инициативата като че ли бива забравена. Поради официалната философия, групата не подсеща. Един от постоянните членове пое инициативата да „подсеща“, но тъй като самият той често не довършва започнатите дейности, усилията му бяха посрещнати с всеобщо неодобрение. Недовършването на проекти се отчита като основен проблем в общността и демотивиращ фактор. Веднъж си позволих да попитам инициатора на „подсещането“ защо оставя нещата наполовина свършени. Той ме помоли да не го съдя, каза, че има проблем с мотивацията, наблюдава го и се опитва да го разбере. В друга подобна ситуация ми каза: „Моля те, разбирай го като ефекта на Флиърхоф“.

„Ефектът на Флиърхоф“, който интерпретирам като загуба на мотивация, със сигурност е прекалено комплексен, за да бъде обхванат от текущия анализ. Обсъдих въпроса с жителите на общността:

„Аз лично се чувствах много износен, разболях се, сега съм по-добре и отново се гмуркам.“

„Мисля, че ефектът Флиърхоф произтича от това, че хората имат нереалистични очаквания. Когато те не се изпълнят, колкото и да се скромни, това може да е източник на апатия и дори депресия.“

„Също е въпрос и на това да си ценен за приноса си. Често съм го чувал в миналото, особено от [...]. В нейния случай, тя пазарува ежеседмично и се грижи млякото да е доставено всеки понеделник и петък, но винаги има някой, който мрънка, че не е достатъчно или не каквото те искат!“

„Тази липса на ясни отговорности, ясни роли, ясна власт, ясни граници, и тн. напълно подкопава всякаква мотивация, освен страх или индивидуалния ентузиазъм за изпълнение на задача. Така че завършването на задачи опира до личната мотивация или вътрешното чувство за отговорност и компетентност на всеки индивид.“

Някои го отдават на психическа умора, на чувство на неочетеност, други подчертават доминантността на Дядото и неофициалната власт на някои от членовете на общността, лип-

сата на ясни граници и роли, но всички отчитат, че незавършените проекти са много демотивиращи. Чувството на тревожност и умора, както и неясната социална организация, със сигурност са централни фактори, които ще разгледам в по-голям детайл в следваща статия за процесите във Флиърхоф. Аргументът в настоящата статия е, че демотивацията поне отчасти може да се обясни с несъответствието между споделените ценности и визия, отразени в социалната организация, и индивидуалните ментални навици. Ще обърна конкретно внимание на усещането за „трябва“.

При все че за градинаря работата в градината е медитация и готвачите обичат да готвят, много голяма част от работата във Флиърхоф трябва да се свърши, независимо дали доставя удоволствие или не – като, например, рязането на дърва, които са основният източник на топлоенергия за цялото имение. Когато работата е наложителна, тя бива свършена. Дървата биват нарязани и къщата за семинари бива изчистена преди да дойдат гости. В същото време, много дейности са важни за просперирането на общността и качеството на живот в нея, но не са наложителни. Те включват, например, затваряне на зимнина или инициативи за промотиране на къщата за семинари. Въпреки финансовите затруднения на Флиърхоф, особено през зимата, споменатите дейности не са наложителни, защото има и други начини за набавяне на храна или изкарване на пари.

Оказва се, че освен желанието, основна източник на мотивация е чувството за „трябва“. В същото време, „трябва“ не само не присъства в артикулираните ценности, но, изглежда, е обект на противоречиви възприятия. От една страна, на теория „трябва“ бива изместено от „желая“ или „избирам“. Един от постоянните жители приема този принцип съвсем буквално, и казва на доброволците „Нищо не трябва. Прави, каквото искаш“. Проблемът с тази позиция беше формулиран от една от временните доброволки: „Значи, чакаме хората да поискат да правят неща, които трябва да бъдат направени“. Един от постоянните жители избра да плаща наем и да работи по-малко часове с обяснението: „Аз и сега работя повече от договореното, но по собствено желание. Не искам да трябва да го правя.“ След освежаващо пътуване, друг постоянен жител реши, че вече не трябва да прави неща, които не иска. Накратко, възприятията за „трябва“ са в постоянен процес на договаряне, но договореното рядко е въз основа на артикулираните ценности и визия.

Показателно е, че чувството за „трябва“, и произтичащата от него мотивация, се появяват при наложителни дейности – това е ментален навик, който лесно се усвоява в макро-обществото. От друга страна, когато човек се ангажира с дейности в резултат от желанието си да

допринесе за общността, при него не се заражда чувство за „трябва“. Повечето хора са свикнали да възприемат „трябва“ и „желая“ по-скоро като противоположности. Свободният избор и ненасилието (включително върху себе си), възпитавани във Флиърхоф, могат лесно да задействат когнитивна схема за „желая“ в опозиция на „трябва“, и чувството за задължение отпада.

В никакъв случай не твърдя, че желанието само по себе си не действа мотивиращо. Интересна тенденция, отбелязано от няколко човека, е, че новодошлите често започват с много желание и мотивация, вкарват значителна енергия за целите на общността, но с времето мотивацията им прогресивно спада. На когнитивно ниво, основна роля за мотивацията играе възнаграждението, което може да е удовлетвореността от свършената работа¹⁵. Систематични случаи на положени усилия, които не довеждат то възнаграждение (защото успешното завършване на проекта зависи и от други хора), съвсем очаквано подкопават механизма за мотивация. При отсъствието на механизми за социален контрол, ако един член на екипа в групов проект не съумее да усети поетите по собствено желание ангажименти като нещо наложително, мотивацията на всички други в екипа бива подкопана в дългосрочен план.

Механизмът се разпознава и от някои от жителите на общността. Коментарите върху черновата на статията включват:

„Мога да разпозная липсата на възнаграждение (виждайки, че работата не се довършва) като основен демотивиращ фактор при споделени и недовършени задачи.“

„Човек може да се захване с (личен) проект, като единствената мотивация е желанието му да го направи в този определен момент. Веднага щом тази единична мотивация утихне, всеки стимул за завършването на задачата изчезва с нея.“¹⁶

Най-интересното е, че обикновено няма конкретен човек, който проваля инициативата. Процесът е постепенен и естествен. Когато някой по веригата се забави, никой не се чувства в позиция да му държи сметка, тъй като нещата във Флиърхоф не стават насила. Забавянето действа като спънка за други процеси от проекта. Когато достатъчен брой хора се запънат и не могат да продължат с работата си, инициативата от само себе си затихва без никой конкретно да се е отказал от нея. Проблемът е до голяма степен осъзнат и на първата среща на общността, на която присъствах, една от основните теми беше за потребността хората да се държат отговорни за ангажиментите, които са поели. Въпреки че всички изразиха съгласие

¹⁵ Удовлетвореността не е абстрактно понятие, а физическо усещане за задоволство, причинено от отделянето на допамин в мозъка – вж. Amthor, 2012.

¹⁶ Сред коментарите нямаше несъгласия с основната теза, но някои просто изкоментираха, че „е интересно“.

(както и при всяко следващо повдигане на въпроса), практически опити за търсене на отговорност най-често срещат съпротива. Самата идея за търсене на отговорност е в опозиция на менталните навици, в които животът във Флиърхоф възпитава. На практика, когнитивната схема за „трябва“, която играе централна роля в мотивирането на дейност, бива умишлено потискана преди да бъде развита алтернативна схема, изпълняваща тази функция.

6. Заключение

Заложеното във визията на Флиърхоф лично израстване предполага промяна в индивидуалните ментални навици. Въпреки че когнитивните схеми подлежат на промяна, това изисква време и практика. Блок (Bloch, 1991) дава пример с карането на кола – човек може да научи правилата сравнително лесно, но комфортното шофиране изисква съзнателното знание да се превърне в подсъзнателен автоматизъм, който се постига единствено с практика. По тази причина, познаването и съгласието с принципите на живот и работа във Флиърхоф не са индикация за способността на хората в общността да ги прилагат. По-точна индикация са начините на вършене на работа, с които флиърхофци са свикнали преди пристигането си в общността, с други думи – менталните навици, които си носят от макро-обществото.

Социалната организация и нормите за поведение са изградени въз основа на идеали и прескриптивни представи за човека, които често се разминават с реалното мислене и поведение на жителите на общността. Идеята е да се създаде социална среда, която възпитава нови културни модели. Това отчасти е постигнато, но с цената на психическо напрежение и масова загуба на мотивация на индивидуално и групово ниво. Негативните последствия могат да се предотвратят с прилагането на хибриден социален модел, при който групата упражнява частичен контрол върху действията на индивида без да му отнема личния избор.

На практика, всеки член на общността може да сключи индивидуален неформален договор с групата, в който ясно се посочват желаните цели за израстването на индивида и общността, включително какви ментални навици да бъдат възпитавани и какви методи да се използват. След като индивидът сам избира и се съгласява с целите и метода, може да даде право на групата да упражнява някаква форма на контрол над него. Може също така да се договорят възможни санкции. Не е необходимо да има един модел (или договор) за всички участници, а всеки сам може да определи как групата да му съдейства в процеса на развитие, към който се стреми.

Идеята за хибриден модел на социална организация беше посрещната като „нещо интересно“ в общността, но някои от постоянните жители се притесняват, че подобна система би могла да даде допълнително пространство за упражняването на неформална власт, което вече е проблем в групата. Един от коментарите гласеше, че „все пак е хубаво хората да имат шанс сами да се наместват и да си намерят комфортен ритъм.“ С други думи, фокусът пак бе насочен към върховната потребност от индивидуална свобода.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Димова, Н., 2014. Антиконсумативни идеи и трудови практики в две български еко общности. В Е. Кръстева-Благоева, съст. 2014. *Всичко за продан. Консумативната култура в България*. НБУ, сс. 270-303.
- Маркова, В., 2015. *Възможната България: пътеводител на живите места*. София: Потайниче.
- Amthor, F., 2016. *Neuroscience for dummies*. John Wiley & Sons.
- Bloch, M., 1991. Language, anthropology and cognitive science. *Man*, pp.183-198.
- Blount, B.G., 2011. A history of cognitive anthropology. *A companion to cognitive anthropology*, pp.11-29.
- Bourdieu, P., 1977. *Outline of a Theory of Practice* (Vol. 16). Cambridge university press.
- D'Andrade, R.G., 1984. Cultural meaning systems. *Document Resume*, 197.
- D'Andrade, R.G., 1992. Schemas and Motivation. In: R. G. D'Andrade and C. Strauss, ed. 1992. *Human motives and cultural models* (Vol. 1). Cambridge University Press. Ch. 2
- Endenburg, G. and Pearson, M., 1998. *Sociocracy as social design: Its characteristics and course of development, as theoretical design and practical project*. Eburon.
- Fine, G.A., 1979. Small groups and culture creation: The idioculture of little league baseball teams. *American Sociological Review*, pp.733-745.
- Fine, G.A., 1995. Public narration and group culture: Discerning discourse in social movements. *Social movements and culture*, 4, pp.127-43.
- Ganesh, S. and Zoller, H.M., 2014. Organizing transition: eco--localism, resilience and democracy in the transition movement. *PARKER, Martin et. al. The Routledge companion to alternative organisation*. Oxford: Routledge, pp.236-250.
- Geertz, C., 1973. *The interpretation of cultures: Selected essays* (Vol. 5019). Basic books.

- Hagmaier, S., Kommerell, J., Stengel, M. and Wurgel, M., 2001. Eurotopia: Directory of Intentional Communities and Ecovillages in Europe.
- Holland, D. and Quinn, N., 1987. *Cultural models in language and thought*. Cambridge University Press.
- Goodenough, W.H., 1970. *Cultural anthropology and linguistics*. Bobbs-Merrill.
- Kasper, D.V.S., 2008. Redefining community in the ecovillage. *Human Ecology Review*, 15(1), pp.12-24.
- Kirby, A., 2003. Redefining social and environmental relations at the ecovillage at Ithaca: A case study. *Journal of Environmental Psychology*, 23(3), pp.323-332.
- Moberly, S.M., 2014. *Walden III or Cult: Examining the Organization and Structure of Life within Contemporary Intentional Permaculture Communities*. Plymouth State University.
- Parker, M., Cheney, G., Fournier, V. and Land, C., 2014. *The Routledge companion to alternative organization*. Routledge.
- Quinn in Kronenfeld, D.B., Bennardo, G. and De Munck, V.C.(eds), 2015. *A companion to cognitive anthropology* (Vol. 16). John Wiley & Sons.
- Rios, M., 2011. Sociocracy: A permaculture approach to community evolution. *Communities*, (153), p.20.
- Schein, E.H., 1996. Culture: The missing concept in organization studies. *Administrative science quarterly*, pp.229-240.
- Schein, E.H., 2006. *Organizational culture and leadership* (Vol. 356). John Wiley & Sons.
- Strauss, C., 1992. Models and Motives. In: R. G. D'Andrade and C. Strauss, ed. 1992. *Human motives and cultural models* (Vol. 1). Cambridge University Press. Ch. 1

Светозар Димитров, Никола Атанасов

ЛИНГВИСТИЧНИ ПРЕДСТАВИТЕЛСТВА НА ПСИХИЧНО ФУНКЦИОНИРАНЕ - ИЗСЛЕДВАНЕ НА РЕФЕРЕНТНА АКТИВНОСТ И СТРАХ ОТ УНИЩОЖЕНИЕ ПРИ ШИЗОФРЕННО РАЗСТРОЙСТВО

Abstract

Schizophrenic disorder is a condition of severe mental suffering and is still one of leading challenges for systems of work and scientific knowledge about mental health because of important and in many dimensions impairments of mental functioning for personality, including also obstruction of capacity for interacting with environment. Clinical psychology faces the task to research specificity of deep emotional and cognitive deficits connected to this disturbance. Psychodynamic perspective presents the most systematic and coherent research picture of mental interferences in schizophrenia. According innovation tendencies psychodynamic explanations are combined with cognitive concepts from theories of multiple code and mental representations. The present article outlines the theoretical model of a study investigating mental capacities of schizophrenic patients; based on the concepts of referential activity and annihilation anxiety and using a battery of psychological tests, it aims at establishing correlations between the desintegration of mental capacities and the perceived quality of life.

Психозата по своята същност е психично страдание и увреждане, съпроводено с дълбоки разстройства на психичните способности. Разстройват се и двете степени на познанието: сензорно-сетивната и абстрактно-логическата, като по този начин психозата се превръща в болест на личността като цяло.

Именно разстройството на съзнанието и очакваната умствена слабост и некритичност свързва най-силно съвременната диагностична единица шизофрения с обществения дебат от времената на античните общества относно природата и характеристиките на лудостта и безумието и какво да бъде отношението към тази особена категория личности. Сравнително тежкото в част от случаите увреждане на способността за отчитане на реалността и налудния на-

чин на свързване и общуване с другите довежда до категоричното отлъчване на носителите на това психично страдание от останалата част от обществото, приемаща себе си за носител на нормалност. Така шизофренното разстройство се превръща в най-яркия пример на двойна стигматизация на личността и същевременно значително се увеличава тежестта на психопатологичната картина в тесния смисъл на думата. Съвременните хуманитарни общества, в т.ч. и българското като част от социалното и културно пространство на Европейския съюз и солидаризиращо се с ценностите на Организацията на обединените нации за правата на пациентите, са изправени пред сериозното предизвикателство да реорганизируют своите психично-здравни грижи. Отчитайки важността на Конвенцията на правата на пациентите, респ. чл.12, забраняващ запрещението под каквато и да е форма, политиките към деинституционализация следва максимално да отчитат и да се нагаждат към психологичните особености и личностните ресурси на всеки конкретен пациент в търсенето на подходяща среда и подкрепящи интервенции.

Настоящата статия представя теоретичния модел на пилотно изследване, подчинено на идеята за индивидуализиран подход към страдащите от шизофрения чрез отчитане на техните психични особености и личностни ресурси. Въпросът е могат ли да се открият психологически индикатори за степента на психична дезорганизация и да се търсят връзки между тях и възприетото от пациента качество на живота му – като предположението е, че при по-добре съхранена себerefлексия недоволството от качеството на живот ще бъде по-голямо и е възможно да е налице у пациента и по-силна мотивация за промяната му. Предполагаме, че такива индикатори могат да бъдат референтната активност и изживяването на страх от унищожение.

Съвременни разбирания за шизофренното разстройство

Описанието на шизофренното разстройство в съвременната психиатрична литература се фокусира върху шест области на симптоматология при патогенни промени:

- разстройства на съдържанието на мисленето и възприятието; тази област включва халюцинациите и налудностите
- разстройства на афекта, което включва притъпен и изравнен афект
- разстройство на междуличностните взаимоотношения
- разстройство на формата на речта и мисленето
- разстроено двигателно поведение, включващо трудна подвижност и стереотипност

- бедност на прозрението, т.е. ниската осъзнатост на пациентите относно емоционални проблеми

Обобщено: става дума за разстройства на мисленето и речта, на афектите и способността за осъзнаването им, за разстройство на междуличностните взаимоотношения и за двигателни разстройства.

Важен компонент на съвременната клинична диагностика е профилирането на психотичната симптоматика като преобладаващо позитивна или негативна. Началото му се поставя от редица изследвания, предимно в САЩ през 80-те и 90-те години на миналия век (Crow, 1980; Kay, Fiszbein and Opler, 1987; Harrow, Marengo and Pogue-Geile, 1987)). Този подход в клиничното мислене и практика е свързан преди всичко с биологични тези с фармакологична насоченост в лечението и води до много критики и дискусии в научните среди. Все пак е важно да се отбележи, че като определящи фактори на клиничната картина и по-нататъшните психологични и социални търсения се открояват когнитивните дефицити и нивото на социална активност.

От гледна точка на нашето изследване особено интересно е становището, че съществуват значими различия между шизофренни пациенти, които проявяват позитивни симптоми (илюзии, халюцинации и мисловни разстройства) и онези, които изразяват негативни симптоми (изравненост на афекта, емоционално отдръпване и оскъдност в разбирането). Резултатите относно тези различия са противоречиви; повечето от тях са свързани с невро-биологичната перспектива и с фармацевтичните изследвания. Едва с разработките в теорията на множествения код започва да се приема, че съществува съответствие между позитивната и негативна симптоматика и процесите на психично и личностно функциониране (Dodd and Bucci, 1987; Morey, 1992). Въпреки това е важно да посочим най-малко две изследвания, които имат отношение към психологичните търсения в тази посока. Проучвайки характера на мисловните увреждания при шизофренни пациенти с позитивна симптоматика Harrow, Marengo and Pogue-Geile (1987) оценяват вербализирането на разсъждения на изследваните лица по скала за мисловни нарушения. Авторите установяват много по-висока степен на динамика на мисловните нарушения при пациенти с позитивна симптоматика в сравнение с контролната група на такива с негативен профил на шизофрения. Друго изследване на същите автори (Harrow and Pogue-Geile, 1984) потвърждава, че шизофренното боледуване с негативна симптоматика често е предхождано от оскъдност на преморбидното социално функциониране.

Теза на настоящото изследване е допускането, че описаните в научната литература типове шизофренна патология – позитивен и негативен тип – могат да бъдат съотнесени към особеностите на психичното функциониране, които за целите на разработката ще наричаме „психичен капацитет”: това са способността за осъществяване на референтни връзки в езиковата активност и преработването на страха от унищожение.

Психодинамични приноси в разбиране на емоционални дефицити при шизофрения

Психоаналитичната практика и впоследствие теоретична обобщеност има дълга и заредена с противоречивост история на третиране и мислене на шизофренната психоза. Въпреки скептицизма на ранната аналитична работа относно формулирани като непреодолими пречки пред преносните възможности на шизофренни пациенти ценни приноси към разбирането на динамиката на т.нар. „dementia praecox” внасят З. Фройд и О. Блойлер (Фройд З., 1923б) и особено творчеството на К. Юнг (Юнг, 1994).

От гледна точка на настоящата разработка и теза на изследване най-съществени психодинамични приноси разпознаваме в творчеството на школата на Обектните отношения в лицето на М. Клайн и нейни по-късни последователи и интерпретатори Х. Сегал и У. Бион. Клайн въвежда разграничени две водещи позиции във функционирането на Аза: параноидно-шизоидна и депресивна. В първата от тях са налице процеси на разцепване и дезинтеграция - както на Аза, така и на обекта. Преживяванията на враждебност и ужас, преследване, агресия, наказания и обезсилващо преживяване на вина се разглеждат като психични феномени, следствие от разрушителните въздействия на т.нар. „нагон към смъртта”, който действа чрез инфантилната тревожност; вследствие на това Аз-ът на индивида е принуден да използва приоритетно или изцяло защитни механизми, характерни за психотичното функциониране като: разцепване и дезинтеграция, както и с други защитни механизми като отхвърлянето на реалността, обезценяването и идеализацията и проективната идентификация (Клайн, 2001).

Уилфред Бион допринася за психоаналитичното разбиране на шизофренното разстройство чрез която теория за развитие на мисленето. Работейки предимно с психотични пациенти той смята, че психозата по своята психологическа същност не представлява друго освен ранни елементарни форми на психичен живот. Изходната му точка е опитът с психотичната комуникация и нуждата да се намери достъп до тази комуникация, която не следва правилата на логическото мислене и която не използва езика за обозначаване на нещо обобщено (Bion,

1992). Бион използва концепцията на Клайн за ранно-инфантилните детски садистични атаки към гърдата на майката в параноидно-шизоидната фаза: предполагаемата неудържимост на омразата в тези примитивни обектни отношения, както и прекомерната активност на механизмите на разцепване и проективна идентификация атакуват всички функции на Аз-а (възприятие, памет, способност за преценка, мислене) и ги деформират. Така в несъзнаваната представа на психотика разпръснатите части на Аз-а започват да имат самостоятелно и неконтролируемо съществуване. Това често провокира враждебност в отношенията между частите, които индивида разпознава като свои и такива, които се преживяват като външни. Тъй като индивидът е предразположен да ползва частите на емоционалния опит като прототипи на идеи – превръщайки ги по – късно в матрицата, от която създава думите – при психозата враждебността към външното става препятствие пред символизацията и разликата между символа и символизираното се заличава: думите биват третираны като явления от действителността (Bion, 1957, 1984). Чрез развитието на понятията проективна идентификация и специфично режимите на преработени и организирани психични конструкции - „Алфа” елементи и примитивни, нагонови, не получили преработка т.нар. „Бета” функции Бион постулира системно несправяне и провали в усилията на психотичния индивид да преведе посредством използването на езика своите преживявания в „Алфа” формат. Вследствие на това преживяванията на шизофрeнния пациент остават преобладаващо „токсични” психични продукти (Bion, 1957), както и изразена неспособност за символизиране на психичните обекти.

Трудностите в процесите на символизация са водещ фокус и в концепцията на Х. Сегал в разглеждането на динамиката на шизофрeнното разстройство. Авторката нарича това „символно приравняване” (symbolic equation) (Segal, 1998). В тясна връзка с идеите на Бион Сегал разбира символното приравняване като характерната черта на „конкретното мислене” при нарцистичната патология, към която причисляваме и психозите. Резултат от това са т.нар. „конкретни преживявания” – конструкт, близък до идеите на Бион за бета-елементи: непреработените като фантазни образи примитивни садистични импулси. Сегал посочва, че ако отношенията на детето с външния свят, респ. обектите му са крайно конкретни, то детето няма да преживява мислите и фантазиите си като мисли и фантазии, а като конкретни действия, които то извършва с действителните обекти. Тази описана ситуация изглежда продукт на едно психично състояние, в което субектът е заличил почти напълно разграничението между себе си и обекта, а това състояние на свой ред се приема за резултат от фантазменото прежи-

вяване, че обектите и фантазиите за тях са неотделими едни от други, а са слети, сраснати едни с други. Липсата на изградена истинска символизация като тристранно отношение между символизираното, символа и личността води до това, че при психотичното функциониране реакцията е по същество неразличима от проективна идентификация, където Аз-ът-селф и обекта се преживяват буквално като едно и също нещо. Загубата на способността за диференциране между тези два образа води до загуба на способността да се фантазира и символизира. Структурно погледнато липсата на ясно изразени граници и дистанция между трите елемента в системата – селф, обект, символ - прекъсва капацитета да се формират истински символи. Тук виждаме в описанието на психотичното отношение към действителността много повече от първичното хрумване на М. Клайн, че детето в своя ужас от садистичните си фантазии спира да фантазира. На мястото на далеч по-спекулативната идея за психичен вакуум Сегал предлага хипотезата, че психотичният човек не спира да фантазира, въпреки че неговите представи остават заключени в примитивни ранни емоционални схеми. Психотикът развива фантазия за своите фантазии и вярва, че фантазиите за обектите са буквални и конкретно реални. Тук отново се сблъскаме с еквивалентността на объркването между субективните фантазии за обекта и самия обект: фантазията престава да бъде фантазия в оригиналния смисъл на думата, а се превръща в нещо аморфно различно. Объркването между собствените фантазии за обекта и самия обект означава объркване между символите и това, което те означават.

Психични схеми и ментални репрезентации

Познавателният конструкт когнитивна, респ. психична схема заема ценно място в обяснителните системи за психичната организация на личността и по-конкретно неговото въвеждане в специализираната психологична литература е свързано с творчеството и възгледите на Жан Пиаже. Основополагащо е разбирането, че схемите организират на базата на повторения систематичен опит на индивида в начини на взаимодействие в аспекти от предметния свят и действителността в по-общ план (Пиаже, 1954).

От психодинамична гледна точка позицията на Пиаже да се мисли психичния живот на индивида в призмата на конструиращи и в по-нататъшен процес реорганизиращи се схеми предоставя сериозен обяснителен потенциал, но успоредно с това съдържа едностранчивостта на позицията на автора да се разглежда основно взаимодействието на човека с актуалната предметна среда. Усилията да бъдат преодолени тези ограничения са важна част от теорията

на Сидни Блат (Blatt, 1997), в която водещи са понятията „психична репрезентация” и аналогичният на изведения от Пиаже конструкт „отношенческа схема” (Blatt, 1997).

В съвременната психология се счита, че процесът на построяване на психичните репрезентации започва в много ранния стадий на отношения между детето и референтно значимите възрастни. Те се развиват като част от естествения съзряващ процес и в отговор на търсенията и тревогите на обкръжението. В същото време тежки и трудни за адаптиране преживявания могат да надвишат – изразено в символиката на преживяването „да прелеят” (Блат, *ibid*) - капацитета на детето да включва и филтрира такъв опит в психичното си пространство. Такива ситуации принуждават индивида да търси компромисни образувания, като директният резултат от това са разнообразните картини на психопатология. Психопатологичната симптоматика по правило търси своето място в личностния свят и се свързва с наличните смущения в психичната структура, оставяйки траен отпечатък във функционирането на когнитивно-афективните схеми.

Блат приема, че афективните структури или схеми се създават в продължение на жизнения цикъл, започвайки от най – ранните преживявания на бебето във връзката на грижовност с майката. Схематичната конструкция се развива заедно с порастването на детето и преживява редица смущения и търсения в рамките на живота. В случаите, когато смущенията са тежки, постоянни и надвишаващи капацитета на детето да се приспособява, стабилизирането и надграждането на познавателните структури може да бъде компрометирано и блокирано. В крайна сметка различните форми на психопатология и психични дефицити в ранното детство могат добре да бъдат илюстрирани чрез процесите на интегриране или дифузия на съставните елементи на когнитивните структури. В своята класификация на степените на изграждане, респ. дифузия на афективните схеми Блат извежда пет нива на развитие, като най-свързани с шизофренната психопатология са тези, свързани с постоянство на емоционалните граници и последващ етап на диференциране на значимите фигури в обкръжението от останалия свят (Blatt, 1997).

Като клинично обобщение може да се формулира, че шизофренните пациенти имат увредена способност за диференциране на личностни граници и постоянство на „либидните” инвестиции. Оскъдно артикулираните и нестабилни граници са застъпени при по – тежко увредени хронични шизофренни пациенти с обеднели обектни отношения, сериозно увреден капацитет за адаптация, житейска история на отчуждение, изолация и трудно приспособяване. Поради нарушената константност на границите шизофренните те имат изразени трудности

при припомнянето и постоянството на емоционалните инвестиции. В такива обстоятелства хората се преживяват като нестабилни и флуидни.

От друга страна е интересна констатацията, че повечето незасегнати в ядрената си менталност параноидно-шизофренни пациенти се борят – макар и по едни прекомерен начин – за запазването на чувството за граници, повишават чувството си за когнитивен контрол, налице е извънредно засилена възприятелна активност, обострено внимание, причудливо схващане за различни свойства и различия между себе си и другите, както и силно защитни усилия за запазване на солидността на границите. Фокусирането върху власт, контрол и автономност, изразената подозрителност, изолирането от чувствата и държането на хората на разстояние с аргумент, че са опасни и увреждащи се явяват усилия да се удържи по ригиден начин чувството за индивидуалност и отделеност, както и за защита на субекта от различни изкушения и заплахи от поглъщане и сливане на границите.

Теория на референтна активност

Моделът на Уилма Бучи (Vucci, 1997) се базира върху когнитивната психология, но се отнася до важни от гледна точка на психоанализата явления. Тя представлява хипотеза за възможността теорията на психоанализата да бъде базирана върху съвременните когнитивни модели на паметта, предлагайки една комбинация между двукомпонентния модел на Paivio и съвременните конекционистки модели (Rummelhart и др.) (Атанасов, 2007).

Референтната активност (РА) е операционалната мярка за референтния процес. Тя се дефинира като „активност на системата от референтни връзки между словесни и несловесни репрезентации, която е отразена в езиковия стил. Към несловесната активност спада въображението във всички сетивни модалности, както и репрезентациите на действия, емоции и соматични преживявания. Измеренията на РА оценяват доколко говорещият или пишещият е в състояние да преведе такива преживявания в думи по начин, предизвикващ съответстващи преживявания в слушателя или читателя ” (Vucci et al., 2004).

Според теорията за множествения код (the multiple code theory) вътрешната реалност (субективността) се формира благодарение на действието на три вида информационни кода:

- Субсимволният код (ССК) се базира върху т.н. в когнитивната психология паралелно разпределено процесирание (Parallel Distributed Processing – PDP); то действа в сетивните, двигателни и соматични модалности (с които си служи напр. бебето, когато се учи да ходи). Чрез него работи процедурната памет.

- Символните кодове са два: несловесен (НСК) и словесен (ССК). Чрез несловесния символен код, използващ образи, работи епизодичната памет, а чрез словесния – семантичната.

Трите паметови системи се свързват с “референтни връзки”, “...които ни дават възможност да символизираме и вербализираме емоционалните преживявания и да разбираме и отговаряме на думите на другите “ (Vucsi, 2000). Механизмите на свързване между трите кода Бучи нарича “референтен процес” (referential process). Негова основна цел е преобразуването на субсимволно кодирана информация в несловесни и словесни символи. “Детето си изгражда представа за майката на основата на множество нейни постоянно променящи се появи, създавайки траен прототипен образ – може да се каже “паметова схема” – позволяваща разпознаването на майката в различни контексти и форми на нейната поява; в следствие тази трайна дискретна цялост може да бъде назована” (пак там). Трайният прототипен образ се запаметява чрез несловесния символен код, който за целта се ползува с голямо количество субсимволна информация; “назоваването” – разбира се – се осъществява благодарение на словесния символен код¹.

В теорията на множествения код *емоциите* се определят като “паметови схеми, изградени чрез повторения на интеракциите със значимите други от началото на живота” (пак там). *Емоционалните схеми* (Vucsi, 1992, стр. 195 и сл.) са “...прототипни представи за Аза (self) в отношения с другите, изградени чрез повтаряне на епизоди с еднакви афективни състояния”. Тези състояния представляват конгломерации от сетивни, висцерални и двигателни елементи, които са предимно субсимволни и съществуват извън съзнанието, т.е. не могат да бъдат директно вербализирани; това обаче може да стане чрез описване на прототипни събития, в които действуват тези процеси. Така емоционалните схеми могат да бъдат разказвани. Соматичните компоненти на схемата са представени чрез различни форми на субсимволния код; обектите на схемата, т.е. хората, към които са насочени действията и реакциите - чрез невербалния символен код (Vucsi, 2001, стр. 49).

Основен елемент на емоционалната схема е афективното ядро (the affective core); то е до голяма степен субсимволно и се образува от „вродените диспозиционни репрезентации, контролиращи биохимичните и двигателни функции” (Vucsi, 2002, стр. 772). Емоционалното развитие се заключава в свързването на вродените субсимволни процеси на афективното ядро

¹За едно съпоставяне на теорията на Бучи с други съвременни концепции за ментализацията виж Атанасов (2007).

ро с „представите за хора и места, регистрирани в образна, а по-късно до известна степен и в словесна форма” (пак там); следователно аз-образът или чувството за себе си (sense of self) също се изгражда около това афективно ядро.

Адаптивното функциониране зависи от интегрирането на системите в рамките на емоционалната схема, т.е. на компонентите на схемата: от една страна вродените механизми на афективното ядро (насочени към задоволяването и оцеляването на организма), регистрирани в субсимволна форма и проявяващи се до голяма степен несъзнавано, и от друга страна символно регистрираните съдържания на схемата. Само интегрираните схеми позволяват адекватното класифициране на информацията от междуличностното общуване (способността за което Бучи нарича „личностен капацитет” (ibid, стр. 201). Психичната патология е следствие от дисоциацията на схемите: „...всяко равнище на араузъл без смисъл само по себе си е непоносимо състояние”. Различните форми и степени на дисоциация на емоционалната схема определят и различните равнища на патология. Най-тежката психична патология, „най-дълбоките дисоциации”, са следствие от „неуспеха да се организират емоционалните схеми около символи”, което може да бъде резултат от „липсата на последователни, организиращи човешки обекти в ранния живот на детето, или от общата, може би заложена в конституцията неспособност да се конструират символните форми” (ibid., стр. 207).

В обобщение: стъпвайки върху психоаналитичните теории за символизирането на перцептивно-двигателния опит чрез свързването на паметовите следи със словесни представи, за създаването на трайни представи за субекта и обекта с постоянен емоционален заряд и за самоорганизацията на мисленето чрез овладяването на реалността, Бучи разширява когнитивните теории за асимилационните схеми и психичните репрезентации чрез своето понятие за емоционална схема, която се изгражда благодарение на действието на референтния процес.

На въпросните измерения, върху които се базира създадената от Бучи Скала за референтната активност, ще се спрем накратко по-долу.

Изследвания на шизофренията в парадигмата на референтната активност

Изследванията, провеждани в парадигмата на референтна активност с групи от шизофрени пациенти на този етап са относително ограничени, преди всичко при изследователски екипи в САЩ. Публикувани и цитирани са изследвания на Гранд, Дод и Бучи, Найт и сътр. и особено разработката на Джефри Мори (Grand, 1973; Knight et.al., 1987; Dodd and Bucci, 1987; Morey, 1992). Фокусът на повечето от изследванията са сравнения между клинични

групи от хронични пациенти и такива с актуална остра психотична продукция в условията на различни общности. Гранд установява взаимовръзка между бързината и успешността при разпознаването на цветове и активността на референтните връзки.

В друго изследване по разглежданата тема Дод и Бучи (Dodd and Bucci, 1987) изследват референтната активност и процесът на ориентация в реалността сред групи от нормално функциониращи и психотични пациенти. Те се обръщат към клинично здрави и психотично функциониращи пациенти (шизофренни и други) с молба да им разкажат история за интересно свое преживяване. Подобно предложение е стандартна инструкция за изследване на референтна активност. Историите са оценявани за последователността в ориентацията към време, пространство и личност, така както и по отношение на латентността на ориентацията (показател за това доколко слушателят се чувства ориентиран в историята преди да е дадена насока за действащите лица, времето и мястото на събитието в разказа). Ориентацията се оценява от експертна група, а референтната активност се измерва със скалата на Бучи. Нивото на референтна активност в разказваните примерни истории е чувствително по-висока при онези изследвани лица, които по – бързо и насочващо ориентират своите слушатели. Клинично здрави личности ориентират своите слушатели значително по-бързо в сравнение с психотични пациенти. Разликата в ориентацията изглежда пряко свързана с тенденцията добре функциониращи личности да въвеждат своевременно и бързо пространствено – времеви контекст. В групата на добре функциониращите индивиди 81% от изследваните лица въвеждат времето и пространството на историята преди появата на персонажа, респ. личността. В сравнителен план в групата на психотичните пациенти 51% извършват това. В този смисъл може да бъде описано като тенденция при нормална личностова извадка поставянето на контекста преди въвеждането на персонажите, включени в действието на разказа. Описаната тенденция е значително снижена в разказите на психотично функциониращите индивиди и обяснява част от затрудненията и объркаността, която характеризира стила на комуникация при психотични пациенти.

Интересно е и изследването на Найт (Knight et.al., 1987), търсещо корелация между когнитивните дефицити при шизофренно разстройство и нивата на референтна свързаност; хипотезата е, че високи стойности на референтна активност са невъзможни при обострена психопатологична картина. В хода на изследването се диференцират профили на пациенти с преобладаващо позитивна и такива с негативна психотична симптоматика, като стойностите на референтна активност се понижават при актуалност на негативна шизофренна симптоматика.

Тоест отрицателната корелация между референтна активност и негативна симптоматика изглежда еднозначна, като се модифицира от общата тежест на патологичната картина. За разлика от това данните за тенденциите при позитивната симптоматика не са така ясни. Изходните очаквания са позитивната психотична симптоматика да бъде директно корелираща с референтната активност: допускане, почивашо на вярването, че острата психотична продукция повлиява свръхпродукцията на въображението. Фактите от изследователската дейност на този етап показват обаче, че липсват обособени както права, така и обратна корелация между позитивната психотична симптоматика и стойности по референтна активност - с изключение на една корелация, който се установява в наративни разкази на пациенти за ранни спомени за образа на майката. Впечатляващ е факта, че изследвани лица с позитивна симптоматика регистрират отчетливо по-високи стойности на референтна свързаност при наративен разказ за майката - което се приема за специфично, доколкото подобна активност не се регистрира при други разкази на пациентите, напр. в наратив относно бащата. Подобни клинични данни може да се свържат с твърденията на Маргарет Малер за трудностите и обратите при симбиотичната зависимост на психотиците: може да се предположи, че докосването до възпроизведения образ на майката временно редуцира влиянието на някои по принцип разрушителни елементи, като при позитивна симптоматика това насърчава свръхпродукция на въображението, докато при преобладаваща негативна симптоматика е налице нископродуктивна представна активност.

В едно представително изследване Мори (Morey, 1992) потвърждава в голяма степен горепосочените резултати, изследвайки зависимости между референтна свързаност, ориентация и мисловни разстройства. Той също открива съществени корелации между позитивната симптоматика и високата референтна активност, както и между негативната симптоматика и ниската референтна активност. Най-впечатляващи са данните за психична активност при пациенти с негативна симптоматика, които са в съзвучие с нашето предположение за възможно наличие на психични ресурси при хронични шизофренни пациенти.

Психологичният конструкт страх от унищожение

Като втори психологичен конструкт в настоящото изследване включваме често срещаният в клиничната картина на шизофренните разстройства страх от унищожение. В психодинамичен план преживяването на страх е свързано с психичната травма: З. Фройд дефинира травмата като активиране на възбуда, с която психичният апарат е безпомощен да се справи.

Марвин Хървич (Hurvich, 2003) – съвременният психоаналитик, който изследва този вид тревожност – обръща внимание, че безпомощността поражда панически страх за психичното оцеляване, за който въвежда термина „страх от унищожение”. Тоест това е страх, възникващ като реакция на опасност от унищожение; съдържанието му може да бъде страх от дезинтеграция на Аза, от загуба на функциите на Аза, от поглъщане или сливане с друг, от заличаване на разликата между субекта и обекта, от загуба на чувството за себе си и на обектите.

Описаните в класическата психоанализа травматични ситуации, или вътрешни опасности, предизвикват страхове, свързани с вътрешни обекти (с представи за другите) са водещи четири: страх от загуба на обекта, на любовта на обекта, страх от кастрация и от наказанието на Свръхаза. Те се проявяват в реални или въображаеми междуличностни ситуации и са универсални. Хървич смята, че страхът от унищожение също е част от психичната конституция, те. среща се при всички хора; затова той го определя като пети основен вид сигнален страх, приписвайки му обаче специфичен характер: той е безобектен, опасността е от провала на самото психично функциониране. Други автори го описват като примитивен, архаичен, страх „без образ”; Уиникот (Winnicott, 1965) използва израза „страх, за който не може да се мисли” (unthinkable anxiety). Очевидно става въпрос за изживяване с двойствена природа: от една страна все още се проявяват остатъци от сигналната функция – предчувствие за предстояща опасност, от друга обаче опасността като че ли е неизбежна: смърт, гибел, разпад, пропадане завинаги, загуба на връзка с тялото и на ориентация. От гледна точка на развитието такива изживявания би могло да се разбират като най-ранна форма на психична дейност, когато изграждането на асоциации и на психични образи вече е започнало, но все още е крайно неустойчиво и податливо на разпад под натиска на нахлуващата възбуда. Именно този най-примитивен страх е характерен за психотичните състояния.

Психичен разпад означава загуба на връзките между психичните елементи, т.е. разпад на асоциациите и на символните връзки; той представлява процес на *десимволизация*. Хървич обръща внимание, че страхът от унищожение може да се проявява както в предсимволна, така и в символизирана форма – като свързан с представи. Появата му може да бъде провокирана както от силно травмираща външна ситуация, така и от вътрешнопсихичен травматизъм: и в двата случая е налице протичането на психичен регрес. Описван е от хора, поставени в екстремни и гранични условия на съществуване: например оцелелите жертви на концлагери.

Аналогични преживявания се наблюдават в панически разстройства, състояния на травматичен шок и при психотични епизоди. Тоест, ако Азът в хода на развитието постепенно овладява емоционалната възбуда чрез изграждането на символи, то капитулацията му в горепосочените случаи е съпроводена с разграждането на символните конструкции. Например Хървич определя паническата атака като създаване на организирана несловесна емоционална схема, откъсната от словесните; тя е психична репрезентация, включваща интензивни и масивни соматични, висцерални, физиологични и двигателни образи. По подобен начин Бучи описва десимволизацията като прекъсване на връзките между афективното ядро на емоционалната схема и символните ѝ компоненти: тогава афективното ядро продължава да действа, но в десимволизирана форма. Човек се чувства възбуден, но не знае какво чувства и към кого – т.е. не знае какво означава възбудата. В зависимост от степента на дисоциация - като посочихме и по-горе – се стига до различни форми на разтоварване на възбудата чрез различни психопатологични симптоми.

„Катастрофичната менталност” (Hurvich et al., 1988) е характерна и за страдащите от шизофрения. Редица автори посочват, че страхът от унищожение присъства във висока степен при различните психотични състояния и често се отбелязва като продромален знак на първи психотичен епизод (Hurvich, Benveniste et.al., 1988; Teixeira, 1984). Други автори (Bettelheim, 1956; Karon and Vandenbos, 1981; Teixeira, 1984) се спират на аналозиите в десимволизацията при преживявания на външен и вътрешен, т.е. психичен, терор. В състояние на шизофренична психоза пациентите описват почти непоносими преживявания на тревожност, страхове от скорошна смърт или психично разрушение. Те се придружават от чувство за безпомощност пред лицето на една опасност, срещу която личността чувства, че не може да противопостави нищо конструктивно, която я заплашва с обезличаване и дезорганизация. Последствие от това са реакциите на паника, парализиране и други маладаптивни реакции. В отделни случаи може да бъде наблюдавани базисни афектни реакции от типа „борба или бягство”, като например хаотично бягане срещу трафика по улиците или скачане през прозореца.

Често шизофренните пациенти говорят за образи, които се появяват, за да конкретизират прекъсването на референтните връзки между невербалните репрезентации и думите – напр. изказвания като „думите бяха накълцани на малки парченца и разпилени...” (Hurvich, 2003; стр. 586). Тази конкретност на възприятината образност представлява разрушаването на значението в смисъла на предложения от Бюн термин „атаки върху свързването” (Bion,

1984). Чрез разцепването или „накълцването” на думите се получават конкретните физически единици, редуцирани до техния звук, губещи своята връзка с означаваното. Това значително интензифицира преживяването; представата изглежда напуска полето на менталните репрезентации – „... тогава наистина губя контрол, чувствам се прозрачен и започвам да се клатя и да правя различни жестове...” (Hurvich, 2003; стр. 601). Десимволизираната възбуда поражда фрази като „...нищо не ми е ясно в главата, само страх – като звук, който става все по – силен и по-силен...”

Тези примери описват общата неспособност на индивида да използва думите и значенията, за да регулира и насочва себе си. Езикът се преживява като идващ отвън и установяващ контрол над личността; отхвърлени са връзките с вербалността.

Съществено за нашето изследване е допускането, че позитивната симптоматика представлява последните опити на психичния апарат да се справи със заливащата тревожност; симптомите са опит за ресимволизация, който – макар и патологичен, на равнището на първичния процес – е индикатор за наличието на остатъчен личностен капацитет. Смятаме, че преживяването на страх от унищожение показва наличието на процес на разпад, който обаче е все още обратим. Същевременно очакваме да получим различни профили на референтна активност и страх от унищожение при различните пациенти: възможно е при пациенти с преобладаващо негативна симптоматика в различни стадии на заболяването им също да бъдат открити остатъчни ресурси, блокирани поради социалната инвалидизация.

Цел и задачи на изследването

Изследването, чийто теоретичен модел представяме тук, има за цел да провери възможностите на две психологически методики да диференцират различни степени на съхраненост на психичния капацитет при страдащи от шизофрения и съответно техните ресурси за активен живот. Постигането на тази цел изисква:

- да се измери и съпостави с наличната и достъпна психиатрична информация степента на преобладаващо позитивна срещу респ. негативна клинична шизофренна симптоматика в клиничната извадка
- да се измери и съпостави степента на активност на референтни връзки при отделните субгрупи в изследването

- да се измери нивото на деклариран страх от унищожение при отделните субгрупи на клиничната извадка
- да се състави профил на степента на удовлетвореност от качеството на живот при отделните субгрупи в изследването
- да се сравнят получените стойности на референтна активност с тези на страха от унищожение и със степента на личностна, социална и трудова удовлетвореност при изследваните лица

Теза на изследването е, че съществува връзка между описаните в научната литература типове шизофренна патология – позитивен и негативен – и личностовия капацитет, отчетен чрез равнищата на референтна активност и удържането на страха от унищожение. Предполагаме, че пациентите с позитивна симптоматика ще покажат по-високи стойности на референтна свързаност за разлика от такива с негативна симптоматика, но при част от пациентите с негативна симптоматика е възможно да се регистрират високи стойности на референтна свързаност и страх от унищожение, блокирани поради ефекти на социална стигматизация. В част от случаите преобладаващата негативна симптоматика може да бъде разглеждана като крайна форма на защита, въпреки която съществува частичен психичен ресурс за символизиране и поддържане на междуличностни отношения. Страхът от унищожение ще корелира по-високо с ранните стадии на развитие на психоза и при засилване на негативната симптоматика и ще намалява с напредване на възрастта. По – високите стойности на референтна активност ще корелират положително с високи стойности на страх от унищожение.

Очакваме също така пациентите с позитивна симптоматика да търсят повече възможности за социално включване, трудова активност и придобиване на обща социална значимост, отразяваща се в по-голяма критичност и неудовлетвореност от живота.

Изследователски методики

В изследването се използват две методики, базирани на експертна оценка: наративни разкази (монолог и ранни спомени) и полу-структурирано интервю за отчитане на преживяван страх от унищожение, както и две оценъчни скали – за степен на обостреност на психопатологичната симптоматика и за качество на живот.

Наративни проби

Наративите са записи на четири монолога, а именно – стандартен монолог, ранен спомен за себе си, ранен спомен за майката и ранен спомен за бащата.

Стандартен монолог

На изследваното лице се предлага за 5 минути да разкаже свободна история, без да бъде прекъсван или насочван с въпроси. И.л. настояват обикновено за по – голяма яснота и намеса от страна на водещия, което налага внимателно да се ограничава времевата рамка.

Наративни проби от ранни спомени

От и.л. се изисква да разкаже колкото се може по-подробно три най-ранни спомена от живота му, свързани със самия него, с майка му и баща му. Допускането е, че липсата на съществено съдържание в тях отразяват различни дефицити и увреждания в психичното функциониране. Интервюиращият не се намесва в подреждането и обработката на спомените и се придържа основно към следене на времевата рамка, записвайки цялата история по начина, по който е изразена.

Отчитане на референтната активност

Референтната активност се оценява на базата на наративните разкази на и.л. чрез създадената от Бучи Скала за референтна активност, която съдържа четири подскали: конкретност, специфичност, яснота и образност. Оценяването се извършва самостоятелно и независимо от тренирани в методиката експерти с точков бал от 0 до 10 по всяка скала. Крайният продукт е обобщаване на общ бал от експертни оценки на референтна свързаност².

За да се оцени референтната активност текстът се сегментира по определени правила; стойностите се оценяват поотделно за всеки сегмент. Индикациите за отделяне на един пасаж от друг като самостоятелен сегмент са преместване на фокуса в наратива, смяна на настроението или чувството в пасажа, включването на нова образност или преживелищна насока, както и въвеждането на нова сцена или персонаж. Важно за отчитането на референтните връзки е съблюдаването на онова, което и.л. изразява в текста, а не какви могат да са свободните асоциации към дадена фраза.

В процеса на стандартизация на скалата е установено, че стойностите на референтна активност при шизофренни личности са значимо по-ниски от стойностите на индивиди със зряло личностно функциониране в клинична норма. Базисното очакване е стойностите на из-

²Заедно със своя сътрудник Бърнард Маскит Бучи е разработила и компютърна програма за оценка на референтната активност (виж Вусси and Maskit, 2006). Тя обаче е базирана на използването на думи-маркери, т.е. обвързана е с езика и понастоящем не съществува нейна адаптация на български език.

следвани лица с преобладаваща негативна симптоматика да бъдат значимо по-ниски от тези при позитивна симптоматика. Оценката включва изготвянето на профил на и.л., като при и.л. с шизофрено разстройство е важно да се проследи активността на референтните връзки в различните наративи, моментите на по-добра организираност и респ. на дефицити. Такъв подход е в състояние да обхване освен традиционната картина на психотичното увреждане също и динамиката на парадоксите – преобладаваща позитивна симптоматика, но с лоша прогноза за развитие поради наличието на масивен регрес и неспособност за реорганизация на вътрешно психичния живот, както и профили на негативна симптоматика, но със съхранен частичен латентен ресурс за автономно психично функциониране.

Полу-структурирано интервю, изследващо актуалното ниво на преживяване на страх от унищожение

Клиничното полу-структурирано интервю за оценка на степента на преживяване на страх от унищожение е формирано на базата на самооценъчните въпросници NEI-25, NEI-30 и NEI-50 (Hurvich et al., 2009), оценяващи клинично значими нива на страхове от предстояща дезинтеграция на личността. Основните, корелиращи помежду си измерения на страха от унищожение са следните: страх от заливане и невъзможност за самостоятелно справяне, от сливане с друг обект или хванатост в капан, от разпадане на кохезивността на личността или на капацитета на Аза, от интрузивни посегателства; от загуба на необходимата подкрепа и изоставяне; несигурност относно оцеляването и катастрофични фантазии.

Всяка една от тези клинични области е представена с по няколко въпроса в интервюто, като общия брой на формулираните питання е 30, определящи чрез точкова система от 0т. до 4т. ниско, средно и клинично обострено ниво на тревожност от унищожение.

Скрининг-интервю PANSS

PANSS (Positive and Negative Symptom Scale) е оценъчна скала, позволяваща обследването на 30 симптома. Седем айтема дават общата картина на позитивната психотична симптоматика, а други седем айтема - на негативната (Key S. et al., 1987). Останалите 16 айтема определят сбора на измерението Обща психопатология. Сравняването на точките от двата профила определя характера на водещата клинична картина.

Интервюто се провежда в няколко фази: първоначално сработване с пациента, обзор на основния патогенен материал, специфични въпроси относно настроението и тревожността, ориентацията към три житейски сфери и способността за абстрактно мислене и в последната част търсенето на директен подход към теми, в които е изразено защитно поведение.

Въпросник за изследване на качество на живот WHOQoL

WHOQoL (World Health Organization Quality of Life) е оценка за качеството на живота с крос-културно приложение, създадена от Световната здравна организация (СЗО). Кратката версия (WHOQoL-BREF), адаптирана в България, се състои от 26 въпроса, т.е. по един въпрос от двадесет и четирите подобласти на пълната версия. Освен това са включени един въпрос за оценка на качеството на живота като цяло и един въпрос за оценка на субективната удовлетвореност на индивида от здравето му. Въпросите са обединени в следните четири области: телесна област, психологичен свят, отношения и среда. Чрез него може да се профилират значими сфери на активност при шизофренни пациенти.

Изследвани лица

Изследването цели да достигне до клинична извадка от 120 лица (60 жени и 60 мъже) в две възрастови групи: 18 – 40 и 41 – 60 години, относително равномерно разпределени в субгрупи от пациенти с преобладаваща позитивна симптоматика и такива с преобладаващо негативна. В извадката не са включени случаи на психотични дебюти в пубертетна възраст, както и състояния в старческа възраст, поради множеството специфични възрастови влияния върху клиничната картина. Работен език на изследването е български – от извадката отпадат пациенти, които имат значими трудности в разбирането и говорено на български език по време на интервюто. Пациенти с органично увреждане, умствена изостаналост или такива злоупотребяващи с психоактивни вещества също се изключват. При оценката на психичните поражения от прекъснатата социална активност и институционализацията се взимат предвид допълнителни фактори като образователното ниво и честотата на хоспитализации.

Заклучение

Изследването ще може да се счита за успешно, ако помогне да се изясни дали е възможно да се определя съхранения психичен капацитет на страдащи от шизофрения посредством използваните методики. Потвърждаването на хипотезите би дало основание да се приеме, че болните с предимно позитивна симптоматика и по-интензивно преживяващи страх от унищожение ще бъдат по-критични към качеството на живота си и съответно по-мотивирани да го подобрят. При всички случаи очакваме да придобием по-ясна представа за връзките между способността за символизация, справянето с тревожността и удовлетвореността от живота.

Съпоставянето на стойностите на референтна активност с интензивността на страха от унищожение и степента на личностна, социална и трудова удовлетвореност при изследваните

лица ще подпомогне формирането на адаптивни социални програми за работа с психотични пациенти.

Разбира се, нашият подход не ни дава възможност да правим заключения за индивидуалната динамика на изследваните променливи, т.е. на измененията на изследваните способности при едно и също лице в течение на времето и в зависимост от наличието или отсъствието на обостряния на психотичното състояние. Такова проследяване би могло да бъде предмет на други изследвания.

ЛИТЕРАТУРА:

- Атанасов Н. (2007) Ментализация и референтна активност: психоаналитични измерения на себепознанието. // *Българско списание по психология*, бр.2.
- Атанасов, Н. (2009) *Теории на психичното развитие в психоанализата*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов”.
- Димитров, Св., Атанасов, Н. (2014) Изследване на референтна активност и страх от унищожение при шизофрени пациенти. София, Българско списание по психология
- Клайн М. (2001) *Любов, завист и благодарност*. София: ЛИК.
- Фройд З. (1923а) Аз и То. Във: Фройд З. *Психология на несъзнаваното*. София: Колибри, 2014.
- Фройд З. (1923б) Загубата на реалност при неврозата и психозата. Във: Фройд З. *Психология на несъзнаваното*. София: Колибри, 2014.
- Фройд З. (1933) Страхът и животът на нагоните. Във: Фройд З. *Лекции за въведение в психоанализата*. София: Колибри, 2013
- Юнг, К.Г. Избрано, т.3, ЛиК 1994
- American Psychiatric Association. (1998) *Diagnostic and Statistic manual of mental disorders (4nd ed)*. Washington D.C.: APA
- Benedetti G. (2006) *Symbol, Traum, Psychose*. Göttingen: Vandenhoeck& Ruprecht.
- Bettelheim B. (1956). Schizophrenia as a reaction to extreme situations. // *American Journal of Orthopsychiatry*, 26.
- Blatt S.J. (1974) Levels of object representation in anaclitic and introjective depression. // *The Psychoanalytic Study of a Child*, Vol 29 – 10; 7-157.
- Blatt S.J. (1997). Impairment of self-representation in schizophrenia: The roles of boundary articulation and self-reflexivity. // *Bulletin of the Menninger Clinic*, 46, 297-316.

- Blatt S.J., Auerbach J.S. (1996) Self representation in severe psychopathology: the role of reflexive self-awareness. // *Psychoanalytic psychology*, 13(3) 297-341.
- Blatt S.J., Auerbach J.S., Levy K.N. (1997) Mental representations in personal development, psychopathology and therapeutic process. // *Review of general psychology*, Vol. 1, No. 4, 351-374.
- Bion W. (1957) On the differentiation of the psychotic from the non-psychotic personalities. // *Int. J. Psycho-Anal.*, 38.
- Bion W. (1984) *Attacks on Linking*. London: Karnak.
- Bion W. (1992) *Lernen durch Erfahrung*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Bucci W. (1982) The vocalization of painful effect. // *Journal of communication Disorder*, 15.
- Bucci W. (1984) Linking words and things: basic processes and individual variations. // *Cognition*
- Bucci W. (1997) *Psychoanalysis and Cognitive Science*. New York: Guilford.
- Bucci W. (1999) Response to comments of Bouchard and Lecours. // *Canadian Journal of Psychoanalysis*, 7: 23-29.
- Bucci W. (2000) The need for a “psychoanalytic psychology” in the cognitive science field. // *APA: Psychoanalytic Psychology*, 17 (2): 203-224.
- Bucci W. (2001) Pathways of emotional communication. // *Psychoanalytic Inquiry*, 21: 40-70.
- Bucci W. (2002) The referential process, consciousness and the sense of self. // *Psychoanalytic Inquiry*, 22: 766-793.
- Bucci W. et al. (2004) Scoring Referential Activity. Instructions for Use with Transcripts of Spoken Texts. *Fist electronic edition*.
- Bucci, W. and Maskit, B. (2006). A weighted dictionary for Referential Activity. In J.G. Shanahan , Y. Qu, & J. Wiebe (Eds.) *Computing Attitude and Affect in Text*; Dordrecht, The Netherlands: Springer; pp. 49-60.
- Crow, T.J. (1980) Molecular pathology of schizophrenia: More than one disease process. *British Medical Journal* 280, 1-9, P. 66-68.
- Dodd M., Bucci W. (1987) The relationship of cognition and affect in the orientation process. // *Cognition* 27, 53-71.
- Grand S. et al. (1973) A study of the representations of objects in schizophrenia. // *Journal of the American Psychoanalytic Association*. 21, 399-434.
- Harrow, M., Marengo, J. and Pogue-Geile, M.F. (1987) Positive and negative symptoms. In: *Psychoses: Description, Research and Future Directions*. Hillsdale, N.J.
- Harvey, P. (1983) Speech competence in manic and schizophrenic psychoses: the Associations between clinically related thought disorders and reference failures. // *Journal of Abnormal Psychology*, 92.

- Horowitz M. (1975) Hallucinations: an information processing approach. In: Siegel R.K. and L.J. West (eds.). *Hallucinations, Behavior, Experience and Theory*. New York: Wiley.
- Hurvich M., Benveniste P., Howard J. and Connerty S. (1988) *The assessment of annihilation anxiety from projective tests*. Paper presented at the Conference for Psychological Testing and the Psychotherapeutic Process, Austen Riggs Center, Stockbridge, Mass.
- Hurvich M. (2003) The place of annihilation anxieties in psychoanalytic theory. // *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 51, 579—616.
- Hurvich M., Allen R., and McGuire H. (2009) *Hurvich Experience Inventory/50*. Manual — 4th rev. New York, NY: Long Island University.
- Kay S., Fiszbein A. and Opler L. (1987) The Positive and Negative Syndrome Scale (PANSS) for Schizophrenia. // *Schizophrenia Bulletin* 13, 261-276;
- Knight R.A. (1987) Relating cognitive processes to symptoms: a strategy to counter methodological difficulties. In: Harvey, P.D. and Walker, R. (Eds.). *Positive and negative symptoms in psychosis: Description, research and future directions*. Hillsdale, N.J. : Lawrence Erlbaum Associates.
- Morey, J.R. (1992) Toward an empirically based theory of mind in schizophrenia: cognitive processes, symptomatology and referential activity. *UMI Dissertation services*.
- Paivio A. (1986) *Mental Representations: A dual coding approach*. NY: Oxford University Press.
- Piaget J. (1954) *The Construction of Reality in the Child*. New York, Basic Books.
- Segal H. (1998). “The importance of symbol formation in the development of the ego” - in context. // *J. Child Psychother.*, 24:349-357.
- Teixeira M. A. (1984). Annihilation anxiety in schizophrenia: Metaphor or dynamic? // *Psychotherapy* 21:377-381.
- Warnes H. (1968). Suicide in schizophrenics. In *Toward a Definition of Schizophrenia*. Supplement to *Diseases of the Nervous System*, 29(5), 35-40.
- Winnicott D. (1965) Ego integration in child development. In: *The maturational processes and the facilitating environment*. London: The Hogarth Press and the Institute of Psycho-Analysis.

ГРАФИТЕ КАТО ИНСТРУМЕНТ ЗА ВИЗУАЛИЗАЦИЯ НА СОЦИАЛНИТЕ МРЕЖИ

През последните години се забелязва нарастващ интерес към комплексността на свързаността в постмодерните общества. В основата на този интерес стои идеята за „мрежа“ – модел на взаимовръзките сред набор от елементи. Разнообразието на контексти, в които се среща, е толкова обширно, че е необходимо да се уточни аспекта, използван в социологията. Анализът на социалните мрежи се обособява като основен метод в модерната социология. Той е от голямо значение и в антропологията, биологията, икономиката, социалната психология, политическите, социалните, комуникационните и компютърните науки.

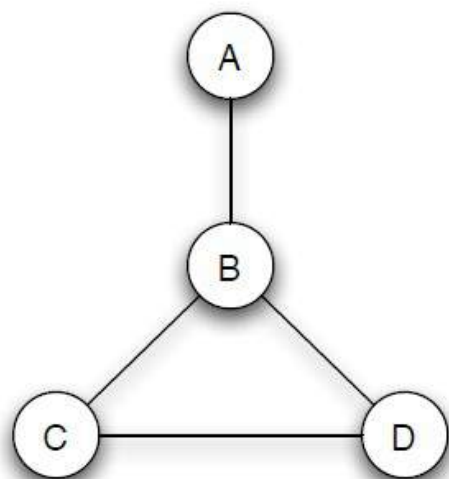
Цел на настоящата статия е да представи основните понятия в теория на графите, които се използват при анализа на социални мрежи. Във втората част на текста е представен пример как с помощта на базови познания в областта на теория на социалните мрежи и специален софтуер могат да се визуализира дадена социална мрежа, да се види кои индивиди са от значимост в нея, каква е тяхната свързаност с останалите, променя ли се структурата, ако някой от тях бъде премахнат. *По какъв начин хората се обединяват в мрежа; какъв е механизмът на свързване, разпространение и разрастване на социалните мрежи; какви са характеристиките на връзките между различните индивиди са въпроси, чиито отговори трябва да се търсят отвъд математическите изображения на мрежите.*

Основни термини и дефиниции

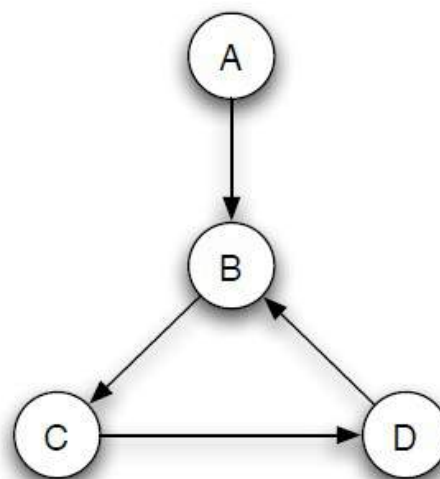
1.Графи: Върхове и ребра.

В математиката *теория на графите* изучава графи, които представляват математически структури, използвани за изобразяване на връзки между обекти. Графът е начин за визуализиране и определяне на връзките сред множество от точки (collection of items) и затова се използва в теория на социалните мрежи като математически модел за показване на реалността като самата социална мрежа може да бъде много по-сложна отвъд съществуващите в нея връзки.

Графът се състои от набор обекти, наречени върхове (nodes/vertices) като някои двойки от тях са свързани чрез ребра (edges)¹. Те могат да обозначават човек, кола, компютър, молекула, а ребрата – приятелство, пътища, връзка между определен брой компютри и т.н.

Фигура 1.1(а) Неориентиран граф

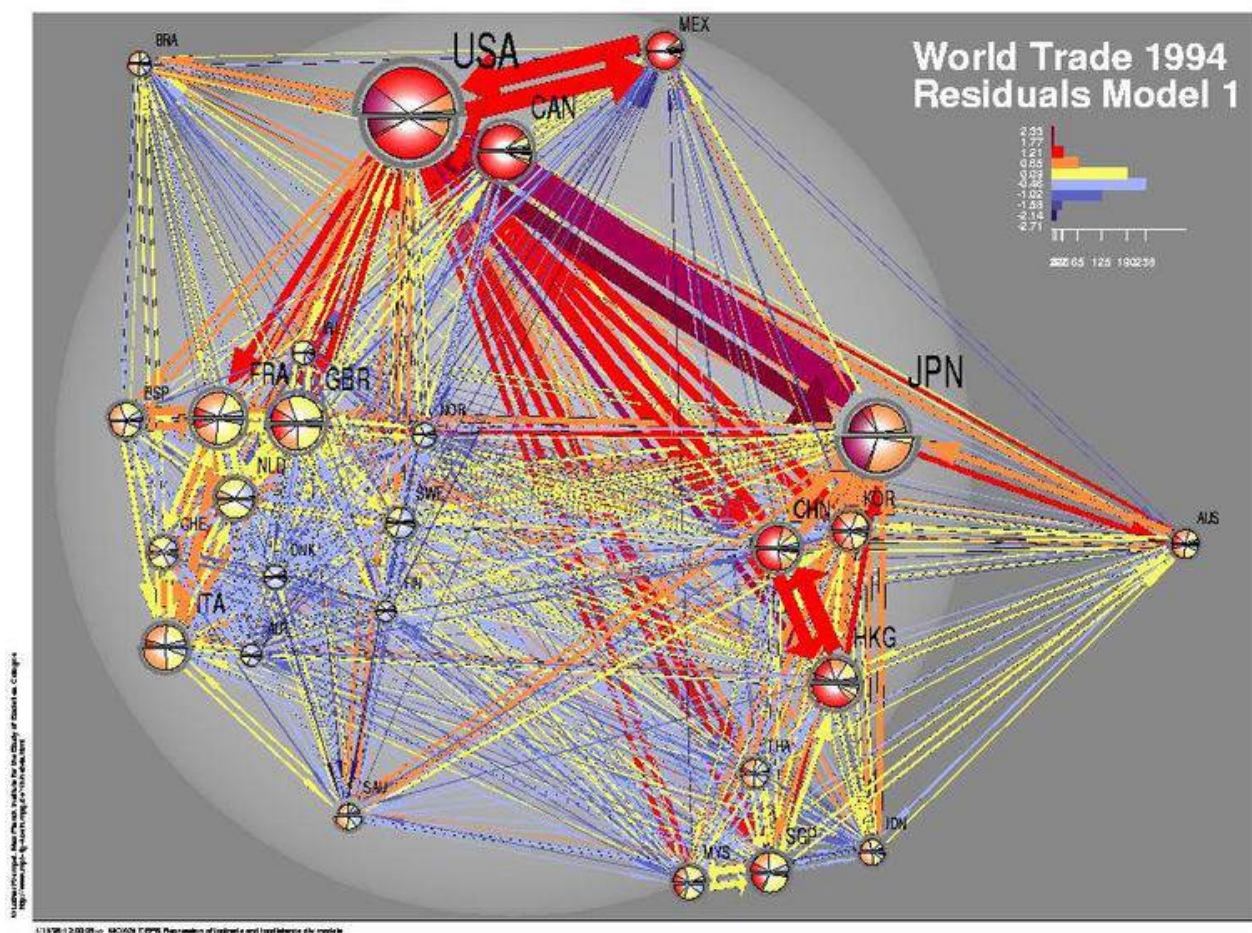

Фигура 1.1(б) Ориентиран граф

Фигура 1.1(а) се състои от четири върха - A, B, C, D като B е свързан с всеки от другите три върха с ребра, а C и D са свързани помежду си по същия начин. Ако два върха са свързани помежду си, то те са съседни. Фигура 1.1 показва типичния начин, по който се изобразява граф – с малки кръгчета, обозначаващи върховете и линии (ребра), свързваща всяка двойка от възлите.

Възлите във всеки граф могат да бъдат с или без посока. Както подсказва името, в графите без посока ребрата са неориентирани (Фигура 1.1(а)), въпреки че свързват различни възли. Мрежи, които са създадени от връзките при сключването на договор, споразумение, съюз, са такъв тип графи. Пример: при дипломатическите отношения между две или повече държави няма посока на връзките. Когато наблюдаваме карта, изобразяваща потока на стоки и услуги в цял свят, тогава виждаме посоката на ребрата – те показват дали става въпрос за износ или за внос. В този случай става въпрос за ориентирано ребро, а графът се нарича ориентиран - directed graph (Фигура 1.1(б)).

¹ Тук бих искала да уточня, че в английския език, когато става въпрос за използването на теория на графите, термините се променят в зависимост от сферата на изследване. При компютърните науки връзките са links, в социологията - ties, в математиката – vertex.

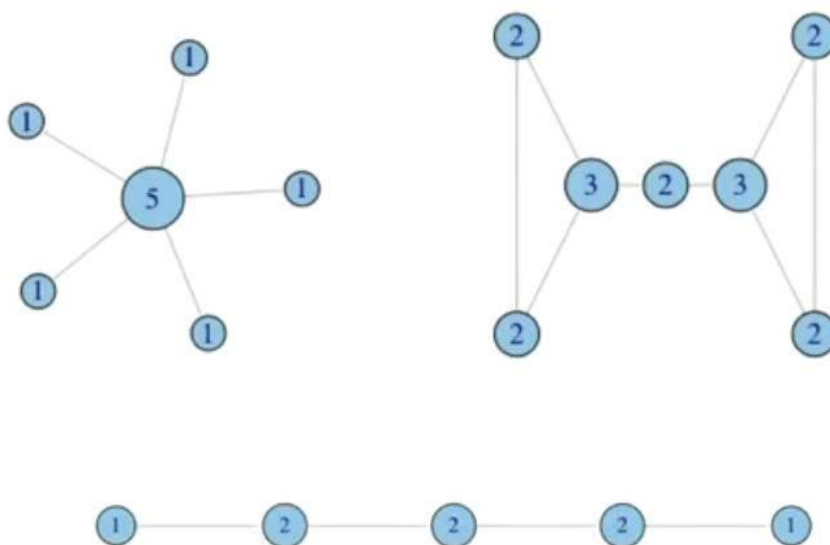

Фигура 1.2 World Trade 1994 (Kremple&Plumper; 2002)

2. Как са свързани върховете в графа?

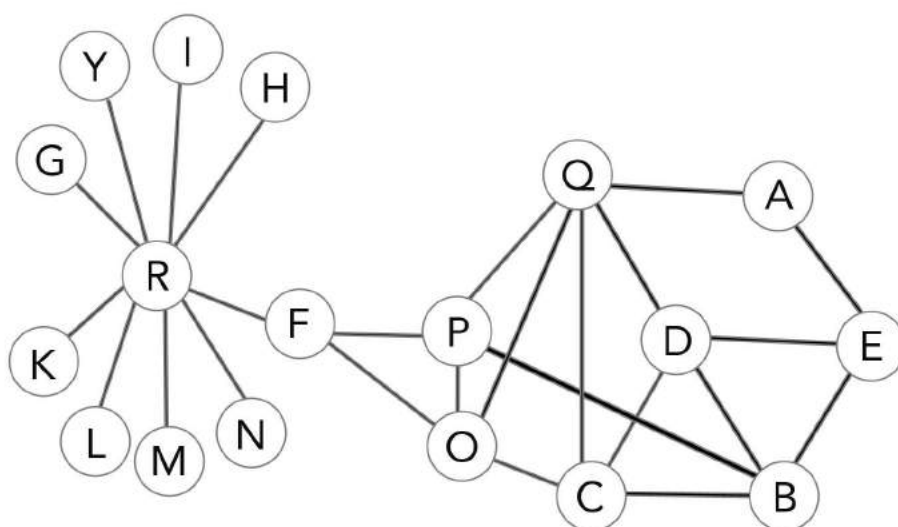
Когато анализираме елементите в дадена мрежа, е необходимо да обясним как връзките предпоставят значимостта на отделните точки. Т.нар. степен на свързаност на даден връх се определя от броя на ребрата, които тя има с други върхове. Например, колкото по-висока е свързаността на даден връх, толкова по-голям достъп има той до различни източници на информация. При анализа на мрежи **централитетът** (*centrality*) или централното местоположение е индикатор за най-важната точка в мрежата. Тя може да покаже кой е най-влиятелният индивид в дадена социална мрежа. Централитетът се измерва по няколко начина.

Степента на централност (*degree centrality*) от концептуална гледна точка е най-лесна за дефиниране и разбиране, тъй като тя показва броя на ребрата, които даден връх има. Но броят на дъгите, които един връх има, не може да измери със сигурност значимостта му в графа.

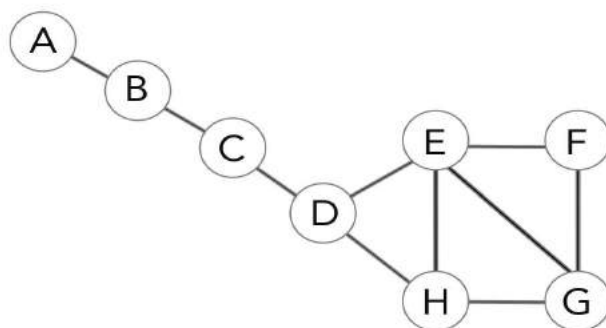
Фигура 2.1 Цифрата във всяко кръгче представлява броя на ребрата, които даден връх има (авторска разработка)

В първата графика ясно се вижда, че върхът, който се намира в средата има пет ребра. Във втората, този който е на централно място има само две за разлика от страничните два възела, които имат по три дъги. Средният връх е важен за тази мрежа, тъй като ако той бъде отстранен, мрежата ще се разпадне на две части. В третия пример, ако средният връх иска да стигне до най-далечния, ще му бъдат необходими две „крачки“, докато на другите в мрежата – минимум три.

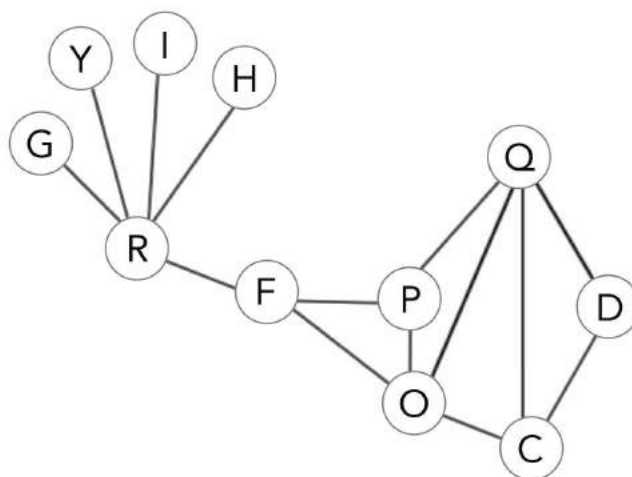
Фигура 2.2 Степен на централност (авторска разработка)

Опосредстващата или медиаторната централност (*betweenness centrality*) се базира на най-кратките пътища в мрежата. Тук трябва да си зададем въпросът „Колко двойки индивиди ще минат през мен, за да стигнат един до друг с минимален брой стъпки?“. Възможно е даден връх да има ниска степен на централност, т.е. малък брой дъги, но да е с висока опосредстваща централност, защото може да играе ролята на мост между различни групи в мрежата. Свойството, че един индивид може да свърже малка група от хора с много по-голяма, е от голямо значение в мрежите. Например, при разпространението на новина за събитие, свързано с обичай, характерен за малка общност – журналист прави репортаж, който се излъчва в национален ефир и по този начин новината се разпространява сред голяма аудитория.

Фигура 2.3 Опосредстваща (медиаторна) централност (авторска разработка)

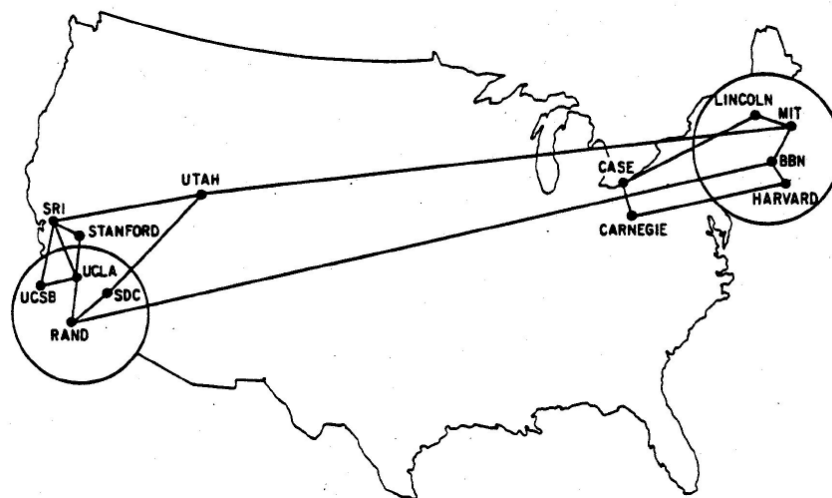
Близостната централност (*closeness centrality*) на един връх измерва централността в графа като показва на какво разстояние е даден възел, до който и да е друг възел в графа. Изчислява се като се сумира сбора от дължината на най-кратките пътища между точките и се раздели на общия брой точки.

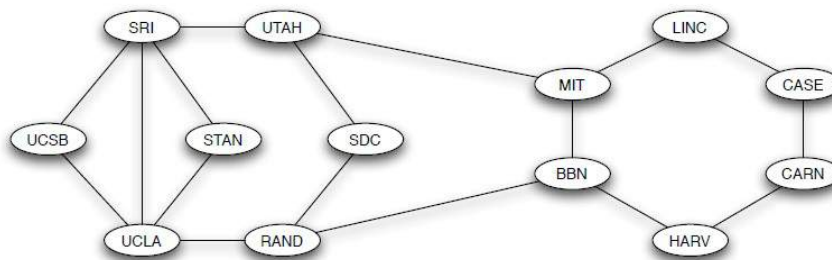
Фигура 2.4 Близостна централност (авторска разработка)

В конкретния случай няма да се занимаваме с формули и изчисления, защото съществуват разработени софтуерни програми, които автоматично изчисляват тези стойности. От значение е да знаем, че има определени точки в мрежите, които оказват силно влияние върху цялостната структура на мрежата – има такива, които са важни за разпространението на някаква информация сред повече хора или такива, които ако бъдат премахнати, мрежата ще се разпадне на отделни елементи, които да нямат връзка помежду си.

3. Графите като модели на мрежата. Графите са полезни, тъй като служат за математически модел на структурата на мрежата. Фигура 3.1 изобразява мрежовата структура на Интернет през 1970г., тогава наричан Арпанет, когато е имал само 13 сайта. Върховете представляват компютърните хостове и се виждат изобразени ребрата, свързващи два върха, само ако има директна комуникационна връзка между тях.

Фигура 3.1 Изображение на Интернет през 1970г., когато се е състоял от 13 сайта.

Фигура 3.2 Схематизирана илюстрация на Арпанет.

Двете фигури 3.1 и 3.2 са пример за комуникационна мрежа, в която върховете са компютри или други устройства, които могат да изпращат съобщения и ребрата представляват директните връзки, по които се предават съобщенията.

Последните две фигури могат да послужат за добър пример при обясняването на още два важни термина, необходими при мрежовия анализ.

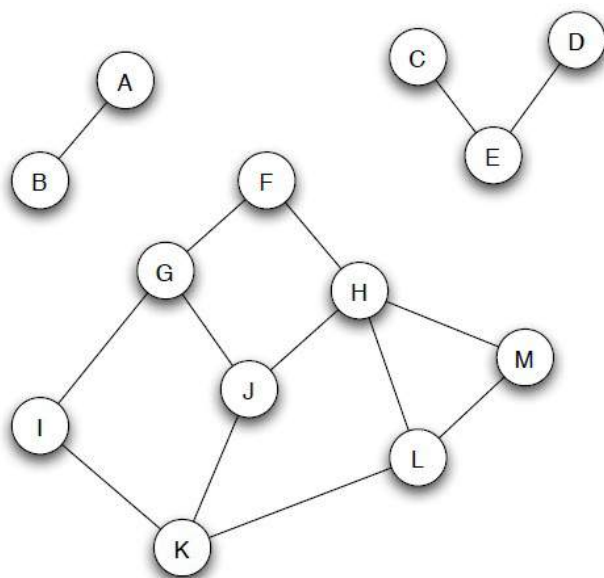
Пътища в мрежите (paths). Нещата, които често пътуват през връзките на мрежата се движат в редица от точка в точка – това може да е човек, който пътува и взима няколко последователни влака или полета; информация, която се предвижва от човек на човек в социална мрежа или компютърен потребител, който посещава поредица от уеб страници като следва посочените в тях линкове.

Благодарение на определението за път в графа, идващо от теория на графите, а именно, че пътят е само поредица от върхове със свойството, че всяка следваща двойка в поредицата е свързана с ребро, може да се опише изказаното по-горе обяснение на движението в мрежите. Понякога също е добре да мислим пътя като съдържащ не само върховете, но също и поредицата от ребра, които ги свързват. Например поредицата от точки MIT, BBN, RAND, UCLA представлява път (Фигури 3.1 и 3.2), както и поредицата CASE, LINCOLN, MIT, UTAH, SRI, UCSB. Както споменахме, пътят може да повтаря върхове: SRI, STAN, UCLA, SRI, UTAH, MIT. Ако говорим за път, който не повтаря възли, тогава имаме обикновен/прост път (simple path).

Цикъл (Cycles). Особено важен вид сложен път (non-simple path) е цикълът, който неформално е с овална структура също като редицата от върхове LINC, CASE, CARN, HARV, BBN, MIT, LINC. По-точно, цикълът е път с най-малко три ребра, при който първият и последният връх са един и същ, но иначе всички върхове са разделени. На Фигура 3.2 има много цикли: SRI, STAN, UCLA, SRI е най-краткият възможен пример спрямо дадената дефиниция, докато SRI, STAN, UCLA, RAND, BBN, MIT, UTAH, SRI е значително по-дълъг. Всъщност всяка връзка във Фигура 3.2 принадлежи на цикъл спрямо структурата си – това означава, че дори някое ребро да бъде прекъснато, ще има начин да се стигне от един до друг връх. Пообщо, циклите в комуникационна и транспортна мрежа са често представяни като даващи възможност за съкращения – те осигуряват редуващи се маршрути, които минават друг път през цикъла. В социалната мрежа на приятели можем да забележим циклите във всекидневния живот – пример: когато откриеш, че близък приятел на братовчедата на съпругата ти е колега на брат ти, това е кръг, включващ теб, жена ти, нейния братовчед, неговия близък приятел, неговите колеги/твоя брат и отново теб.

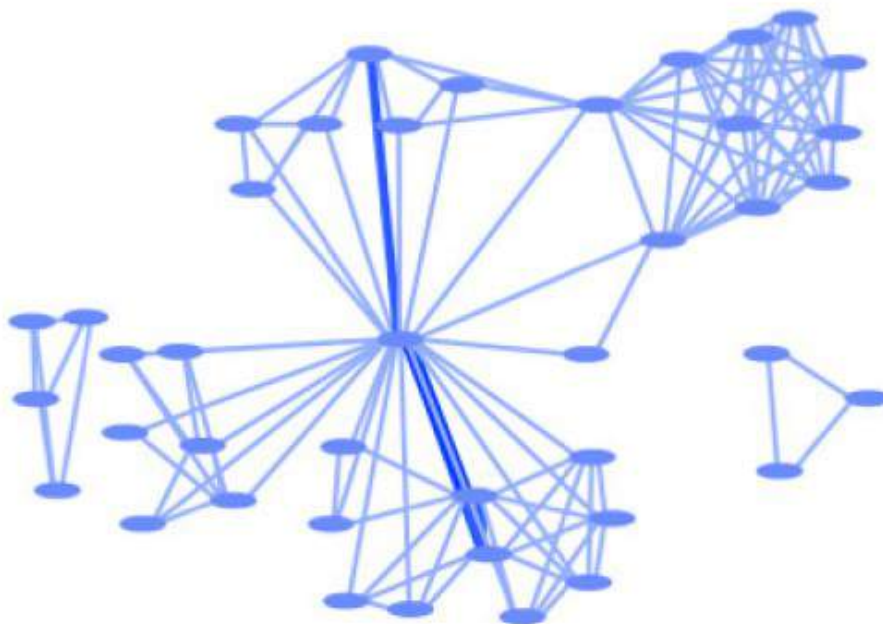
Свързаност (Connectivity) Появява се въпросът дали всеки връх в графа може да достигне всеки друг, независимо къде в графа е разположена той? Имайки предвид това, казваме, че графът е свързан, ако за всяка двойка върхове има път между тях. Например мрежата на Арпанет е свързана по същия начин, по който са свързани комуникационните и транспортните мрежи.

От друга страна, съществуват и несвързани графи. Например можем да си представим, че в социална мрежа може да има двама човека, за които е невъзможно да конструират път от единия до другия. Фигури 3.3 и 3.4 показват примери за несвързани графи (disconnected graphs).

Фигура 3.3 Графика от три компонента (Easy, Kleinberg 2010)

Фигура 3.4 пресъздава колаборацията при биологично изследване и съдържа три отделни свързани компонента. Върховете представляват изследователите, а ребрата свързват два върха, ако изследователите имат съвместна публикация.

Фигура 3.4 (Easy, Kleinberg 2010)

Елементи. От фигури 3.3 и 3.4 се забелязва важна характеристика на несвързаните графи: ако графът не е свързан, то той по естествен начин се разпада на части в групи от свързани „части“, в групи от върхове, така че всяка група да е свързана, когато се разглежда като изолиран граф и така, че две групи да не се застъпват. На Фигура 3.3 се вижда, че графът се състои от три подобни части: една се състои от върхове А и В, една от С, D и Е и една – от останалите. При Фигура 3.4 също са налице три части: една от три върха, една от четири и една значително по-голяма.

За по-ясно разбиране трябва да кажем, че свързаният компонент (connected component) на мрежата (често съкращаван с термина „компонент“) е под-множество (subset) от върхове като: а) когато има път от всеки връх от под-множеството до всеки друг; и б) когато под-множеството не е част от някоя по-голяма група с условието, че всеки връх може да достигне всеки друг. Нужно е да формализираме интуитивната дефиниция: а) казва, че компонентът е действително вътрешно свързан, а б) казва, че в действителност е самостоятелна част от групата, а не свързана част от по-голяма част. Например няма да мислим групата от върховете F,G,H, J от Фигура 3.3 като формиращи компонент, защото това нарушава условие б) в дефиницията: макар че има пътища между всички двойки от върхове в групата, те принадлежат към по-голямата група, включваща F-M, в която всички двойки са свързани с пътища.

4. Как информацията се разпространява през социалната мрежа? Как различни точки могат да играят структуроопределяща роля в този процес и как тези структурни фактори формират развитието на мрежата във времето?

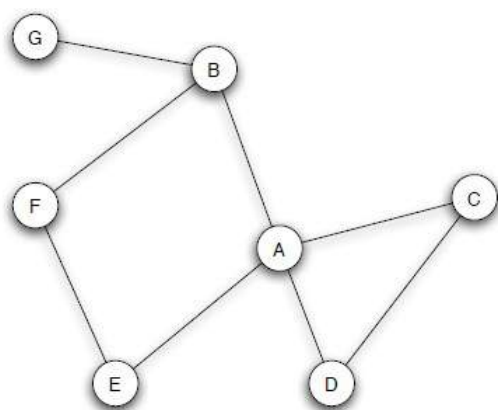
В края на 1960та година, в своята докторска дисертация, Марк Грановетер интервюира хора, които наскоро са сменили работата си, с цел да разбере как са намерили новата си работа. В съответствие с по-ранни изследвания, той открива, че много хора са получили информация за настоящата им работа през личните им контакти. Но може би по-любопитно е, че тези лични контакти често са представяни в интервютата като познати, а не като близки приятели. Това е изненадващо – предполага се, че близките ти приятели имат най-силна мотивация да ти помогнат, когато имаш нужда от работа, но защо тогава подобни далечни познанства ти носят информация, с която да си намериш нова работа?

Отговорът, който Грановетер дава е интересен по начина, по който свързва две различни перспективи на далечно приятелство – едната е структурна, фокусирана върху начина, по който тези приятелства, обхващат различни части на мрежата; и другата – междуличностна,

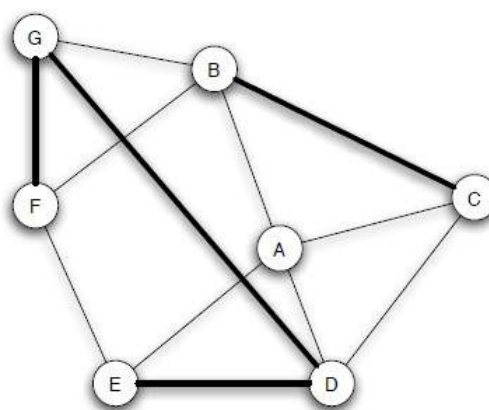
имайки предвид чисто локални последствия, които следват от приятелство между двама души, независимо дали е силно или слабо. По този начин, отговорът излиза извън обсега на специфичния начин на търсене на работа и предлага по-общ начин на мислене за структурата на социалната мрежа. За да развием тази идея обаче е необходимо първо да развием някои основни принципи на социалните мрежи и тяхната еволюция.

Един от най-значимите принципи за създаване на връзки между отделните индивиди в социална мрежа е: „Ако двама човека в социална мрежа имат общ приятел, тогава съществува голяма вероятност те да станат приятели помежду си в някой бъдещ момент“ (Easley, Kleinberg 2010: 50). Това е т.нар. „принцип на триадата“, който се базира на три основни момента. Ако А прекарва време, както с В, така и с С, то възможността те да се запознаят помежду си е много висока. От друга страна А, бидейки приятел с В и С, това им дава основание те да вярват един на друг. И трето – А притежава стимул да запознае В и С. Терминът „триада на затварянето“ идва от факта, че връзката между В и С има ефект на „затваряне“ на третата страна от триъгълника. Ако наблюдаваме моментни снимки на социална мрежа в два различни момента във времето, то тогава на по-късната снимка обикновено ще намерим значителен брой нови връзки, които са се формирали на принципа на триадата на затваряне, между двама човека, които са имали общ „съсед“ на предишната снимка.

Коефициент на групиране (the clustering coefficient). Основната роля на триадата на затваряне в социалните мрежи е да мотивира формирането на измервания на прости социални мрежи, за да улови тяхното разпространение. Едно от тях (от измерванията) е коефициентът на групиране. Коефициентът на групиране на точка А се определя от вероятността двама случайно избрани приятели на А, да са приятели един с друг, т.е. помежду си да са свързани чрез връзка. Например, коефициентът на групиране на точка А (фигура 3.5 (а)) е $1/6$ (защото има само една връзка C-D сред шест двойки приятели B-C, B-D, B-E, C-D, C-E, D-E) и може да достигне до $1/2$ на втората снимка на мрежата на фигура 3.5 (б)) (защото там вече има връзка между B-C, C-D, D-E сред същите шест двойки). Най-общо казано коефициентът на групиране на дадена точка варира от 0 (когато приятелите на дадена точка не са приятели помежду си) до 1 (когато всички приятели на дадена точка са приятели) и колкото по-силна триада на затваряне действа в съседство на дадена точка, толкова по-висок ще е коефициентът на групиране.

Фигура 3.5(а) (Easy, Kleinberg 2010)

Фигура 3.5(б) (Easy, Kleinberg 2010)

От всичко казано до сега, човек може да остане с впечатлението, че мрежите са разглеждани в условия на вакуум и поради тази причина е важно да се обясни, че поведението и действията на всяка точка в мрежата, представляваща индивид, са повлияни от заобикалящата го среда.

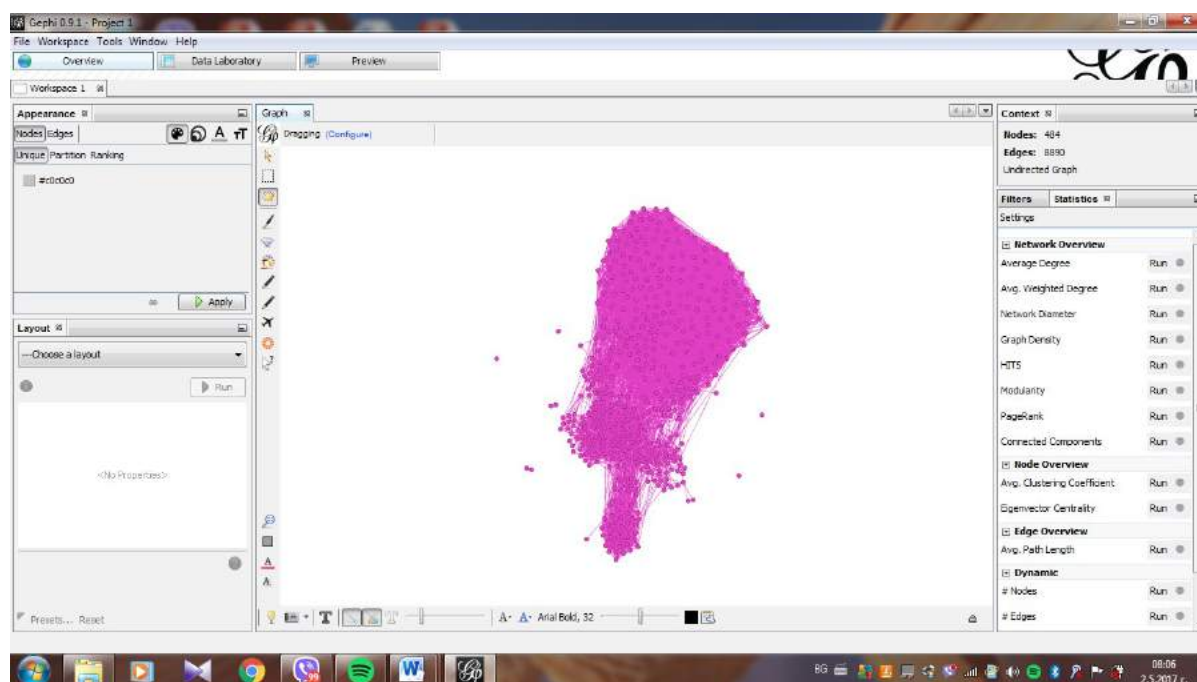
Една от най-основните идеи, определящи структурата на социалната мрежа е **хомофилията**. Според този принцип на социално обединяване, колкото повече общи черти и интереси имаме с някого, толкова по-висока е вероятността ние да се сприятелим и да се обединим в група или около дадена кауза, отколкото онези потребители, които нямат общи допирни точки. Групите, изградени на базата на хомофилията, са хомогенни спрямо социалнодемографски или поведенчески характеристики и това донякъде ограничава социалния хоризонт на потребителите. Това се отразява върху информацията, с която разполагат, върху отношението, което формират по определени обществени въпроси и върху взаимодействията, които осъществяват. Лазерсфелд и Мъртън разделят хомофилията на два вида – статусна хомофилия (*status homophily*), отнасяща се до социалнодемографски характеристики като раса, етнос, пол и възраст, религия,

образование, местоживеене и ценностна хомофилия (value homophily), която се базира на ценности, отношения и вярвания.

Термините в действие

След изброените определения и основни принципи на функциониране и групиране на индивидите в мрежата, ще се разгледа граф, който представлява моята Фейсбук мрежа с помощта на програмата за визуализиране и анализ на мрежи – Gephi. За съжаление не разполагам с актуалната си мрежа от приятели, чиято численост към момента е над два пъти повече от представяната тук, тъй като в последните четири години политиката на Фейсбук по отношение на опазване на личните данни е много по-строга и възможността потребителите на мрежата да ограничават достъпа до личната им информация довежда до изкривяване на реалната картина при едно евентуално визуализиране на социалната мрежа.

Когато се отвори файлът, първо се вижда следното изображение:

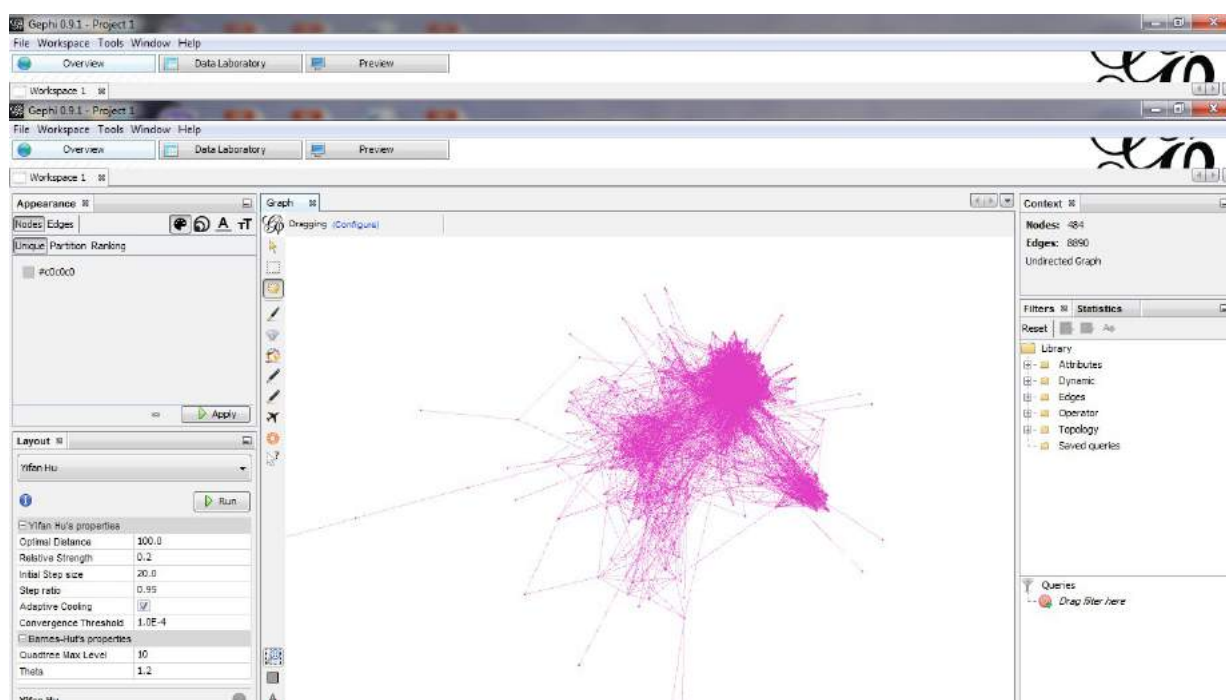

Фигура 4 Първично графично изображение на личната ми Фейсбук мрежа през програмата Gephi (авторска разработка)

В горния десен ъгъл на екрана са изписани броят на точките и връзките в мрежата. Важно е да се отбележи, че при мрежовия анализ от голямо значение е доброто формулиране на из-

следователския въпрос, да се изясни какво точно се разглежда, за да се генерира файл, който да съдържа необходимата релевантна информация. Например мрежата, която се вижда в момента е мрежата от мои приятели във Фейсбук. Върховете представляват хората – в случая 484 човека, а ребрата са социалните връзки помежду им – 8890. Изследвайки приятелски отношения, не може да се говори за никакъв друг тип отношения.

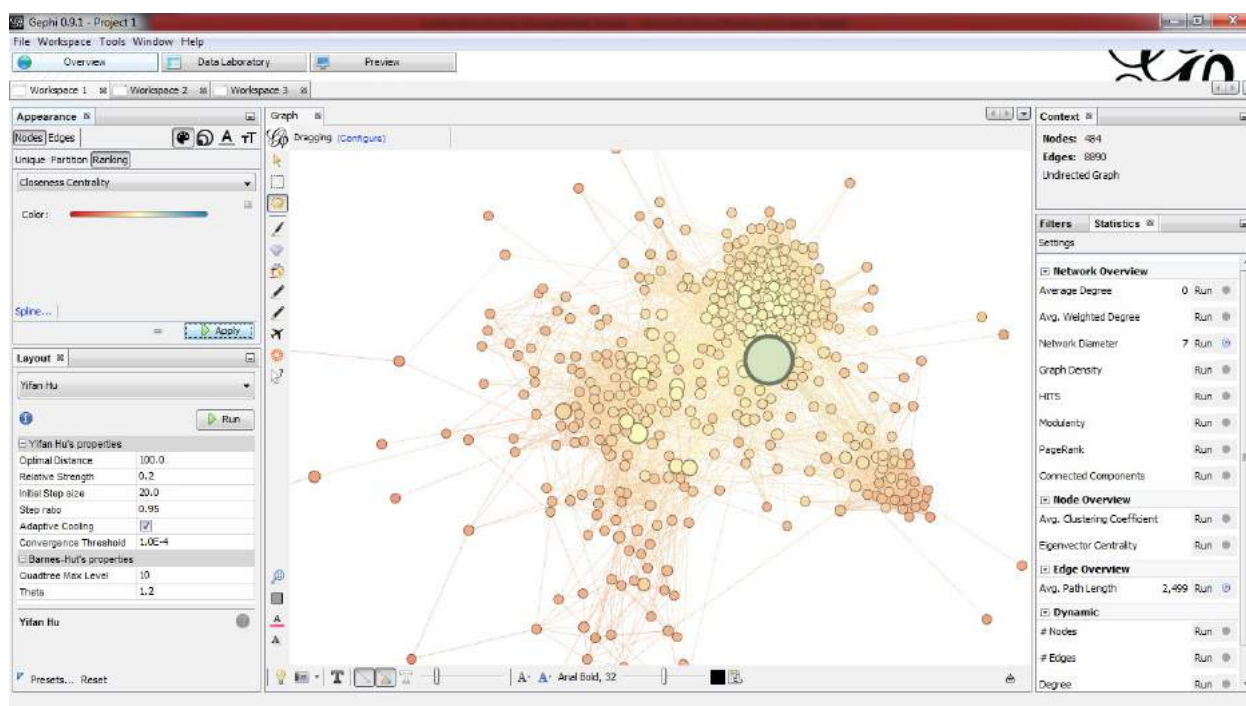
С цел графът да изглежда добре е необходимо да оформим мрежата като в случая използвам Yifan Hu и се получава следната визия:

Фигура 5 Изображение на Фейсбук мрежа., етап 2 (авторска разработка)

Сега вече може да се види как мрежата се състои от три клъстъра, един от които е ясно отделен. Най-горе е групата от съученици от гимназията, долу вляво са приятелите ми от гимназията на братовчед ми, а долу вдясно са колегите ми от университета.

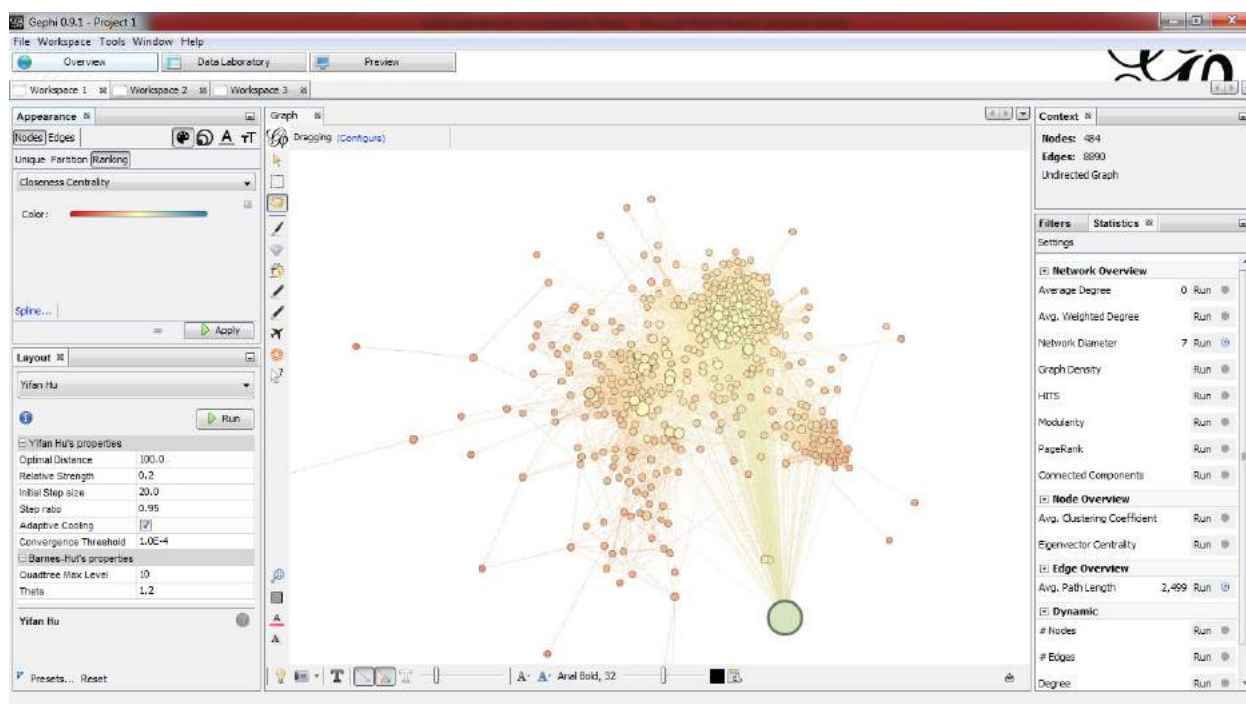
Следва да се дооформи графа и да се приложи малко основна статистика като се използват обяснените по-рано в текста термини. В дясно на екрана се избира опцията *Statistic* → *Network Diameter* и по този начин софтуерът автоматично изчислява опосредстващата и близостната централност (*betweenness and closeness centrality*). Със задаването на още няколко параметъра на графиката ще се види кой в мрежата има най-много познанства.

Фигура 6 Изображение на Фейсбук мрежа., етап 3 (авторска разработка)

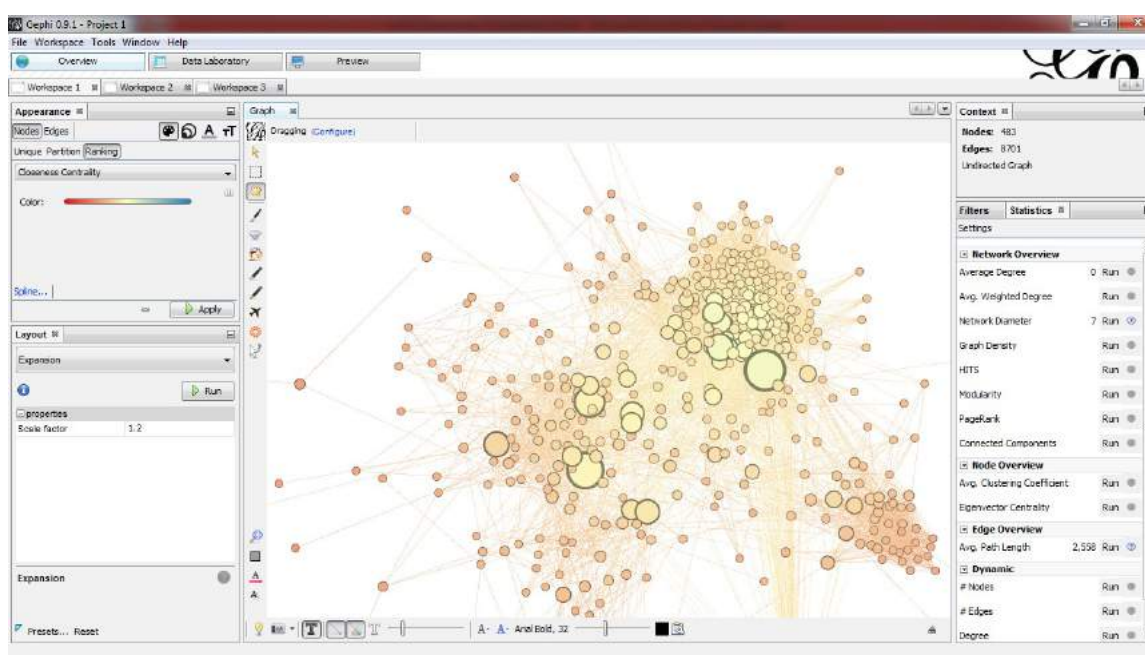
На показаната визуализация големината на върховете показва опосредстващата централност – колкото по-висока е тя, толкова по-голям е размерът на върха. Цветовете изобразяват близостната централност като в червено са възлите с най-ниска, в жълто – със средна и синьо към зелено с най-висока². Това, което може да се види от така представената мрежа е, че върхът с най-висока стойност на опосредстваща централност и този с най-висока близостната централност съвпадат. Следва по-любопитният въпрос – кой е този връх?

² В горния ляв ъгъл на екрана може да се види цветовата скала, показваща близостната централност.

Фигура 7 Изображение на Фейсбук мрежа., етап 4 (авторска разработка)

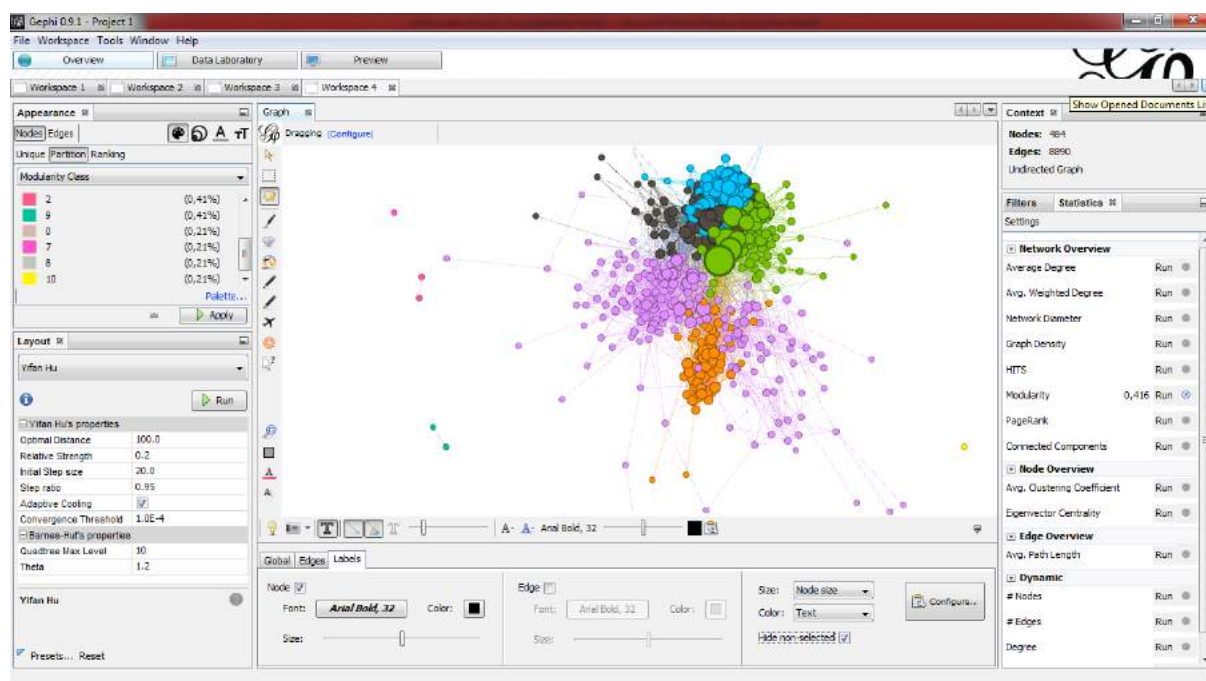
Когато го издърпаме встрани, се вижда връзката му с хора и от трите групи. Това е един от най-добрите ми приятели от гимназията, който се познава с всички и с когото сме и следвали заедно. Но какво ще стане, ако го махнем от графа?

Фигура 8 Изображение на Фейсбук мрежа., етап 5 (авторска разработка)

Като по-значими се обособяват други хора – от гимназиалния клъстер това са отново близки приятели, които се познават не само с наши общи съученици, но и с приятелите на братовчед ми и с някои от колегите ми в университета. Вляво изпъкват точките на братовчед ми, който всъщност е връзката ми с тази група и тази на сестра му. При премахването на никоя от тези точки не се нарушава цялостта на мрежата.

Интересно е също да се види каква е модулността (modality) на мрежата. Това означава, че може да се разбере дали някой от на пръв поглед трите големи клъстера се състои от различни под-множества. След зададените параметри се получава следният граф:

Фигура 9 Изображение на Фейсбук мрежа., етап 6 (авторска разработка)

Ако единичните точки се изолират, според оцветяването се виждат 5 общности. Тази, която представлява гимназиалната група, се състои от три под-множества, всяко от които представлява ученици от три различни випуска.

Тъй като цел на статията е изясняването на основни понятия от теория на графите и мрежовия анализ, през конкретен пример е направен опит да се демонстрира използването им в анализа на социална мрежа. От показаните графи може да се забележат както силните, така и слабите - разположените в периферията, социални връзки. Ако се използва разбирането за видовете хомофилия на Лазерсфелд и Мъртън, то принципът на обединение на обособе-

ните кълстери в показаната социална мрежа е този на статусната хомофилия – на основата на възраст и образование.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Alhajj, R., Rokne, J. (2014) *Encyclopedia of Social Network Analysis and Mining*. Springer Publishing Company
- Centola, D. and Macy, M.W. (2007). Complex contagion and the weakness of long ties. *American Journal of Sociology*.
- Centola (2010) The Spread of Behavior in an Online Social Network Experiment. *Science*.
- Easy, D., J. Kleinberg. (2010). *Networks, Crowds, and Markets: Reasoning about a Highly Connected World*. Cambridge University Press.
- Granovetter, M. S. (1973). The strength of Weak Ties. *American Journal of Sociology*. Vol. 78, issue 6, 1360-1380.
- Minjae Kim, Roberto M. Fernandez. (2017) Strength matters: Tie strength as a causal driver of networks' information benefits. *Social Science Research* 65, 268-281
- Newman, M. (2010). *Networks: An Introduction*. Oxford University Press, Inc. New York, NY, USA
- Renoust, B., Melancon, G., Munzner, T. (2015) Detangler: Visual Analytics for Multiplex Networks. *Journal Computer Graphics Forum archive*, Vol. 34 Issue 3, June 2015, p.321-330
- Shalizi and Thomas (2011). Homophily and Contagion Are Generically Confounded in Observational Social Network Studies. *Sociological Methods and Research*.
- Pooley, T., Börner, K. (2012) Network Visualization using Gephi [online] <<http://cns.iu.edu/images/pres/2012-polley-netsci-tutorial2.pdf>> - посетено на 18/06/2017.
- Sunbelt 2016 Gephi Workshop Handout -<<http://www.kateto.net/wp-content/uploads/2016/04/Gephi%20Handout%20Sunbelt%202016.pdf>> [онлайн] посетено на 18/06/2017.

ИЗОБРАЖЕНИЯ

Krempel, L. and Plümper, T. (2002). *Residuals Model 1*. [изображение] Налично на: <https://www.cmu.edu/joss/content/articles/volume4/KrempelPlumper.html> [Посетено на 18. 06. 2016].

Heart, F., McKenzie, A., McQuillian, J., and Walden, D. (1978). *ARPANET Completion Report*. Bolt, Beranek and Newman, Burlington, MA, January 4. [214]; [изображение] <http://som.csudh.edu/cis/lpress/history/arpamaps/> [Посетено на 18. 06. 2016].

Ягодина Къртунова

СЕМИОТИЧНИ ПОДХОДИ ПРИ ИЗСЛЕДВАНЕ НА КОРПОРАТИВНАТА КОМУНИКАЦИЯ В НОВИТЕ МЕДИИ

Abstract

This paper presents the main ideas related to my PhD thesis and its main goal – the application of the semiotic approach to the analysis of new media. The focus of the research is on: the main characteristics of new media, their impact on the old media forms, the new opportunities and challenges for the brands and most importantly the development of the customer which is closely related to some important social and economic changes. The main purpose of the study of new media and its users is to find out how can corporate communication be a successful part of them. What today is new will be old after a couple of years and that is why it is important to outline the main reasons why customers prefer new media, how they use its signs, how they create meaning and connect with brands in the media platforms. Semiotics on one hand serves as an analytical tool for the marketing and communication experts in order to communicate effectively in the digital environment and on the other it helps the individuals to understand better the media environment.

Ключови думи: *нови медии, семиотика, корпоративна комуникация, дигитална комуникация, онлайн потребителско поведение, анализ на визуално съдържание*

Семиотиката е определяна като доктрина за знака, знаковите процеси и системи. Предвид динамичната същност на знака, тя непрекъснато се развива и се превръща в подходящ метод за изследване на бързо променящите се комуникации и медии. За разбирането и ефективното им използване от страна на компаниите и потребителите основно значение има познанието за пораждането на смисъл, повлияването на посланието в различните медийни платформи, възможностите за интерпретация и взаимодействие със съобщението. В дигиталното пространство историята на марката, от една страна, се създава от компанията и нейното умение да използва успешно знаците и комуникационните канали, за да предаде желаното на це-

левата аудитория и да повлияе тяхното поведение. От друга, тя заживява собствен живот в съзнанието на потребителите, които имат свободата (за разлика от традиционните медии) да я променят, развият, допълнят, приемат или отхвърлят, като по този начин оформят отношението и на други индивиди. Именно спецификите на дигиталния комуникационен процес извеждат на преден план необходимостта от анализ на новите медии, като един от възможните подходи е семиотичният.

Основни понятия и дефиниции

Двете основни понятия за разбиране на тезата са нови медии и корпоративна комуникация. В изследването е използвана дефиницията на един от водещите изследователи на новите медии Лев Манович, според когото терминът включва всички форми на дигитализирана медийна комуникация – социални медии, уебсайт, приложения и т.н. Дигиталните форми на комуникация се използват и от традиционните медии, което ги превръща в част от новата медийна среда. Всички те са възможни благодарение на компютърните технологии и в предпоставка за разбирането и анализирането им се превръща познанието за софтуерния код. „Софтуерът се е превърнал в нашия интерфейс към света, към околните, към нашата памет и въображение – универсален език, на който говори светът, универсален двигател, чрез който светът работи” (Manovich, 2013, с. 14).

Традиционните медийни форми не спират да съществуват, а се трансформират, развиват се, за да отговорят на очакванията на потребителите, като също активно използват дигиталните канали за комуникация. В началото на своето развитие много уебсайтове имитират печатните книги – те са преди всичко текстуални, текстът и съответно четенето вървят отгоре надолу, шрифтовете наподобяват печатните. Днес някои автори на книги се опитват да наподобяват електронните текстове – фрагментарни, с препратки, с възможност за различни начини на четене (не последователно глава след глава). Наблюдава се взаимодействие и развитие на медийните форми, като вече говорим за размиване на границите между отделните медии. Ако преди е имало големи наративи, то сега разказите в медиите са фрагментарни и разпръснати на различни платформи, препращащи една към друга. Например в телевизионните предавания задават въпроси от Facebook, в социалните медии се публикуват връзки, препращащи за повече информация към уебсайта и т.н. Изследователят Лев Манович, отбелязва: „Вече

не говорим за нови медии и стари медии. Сега трябва да намерим начин да се справяме с повече медии” (Manovich, 2015, с. 5)

Другият важен термин е корпоративна комуникация, с който се обозначава процесът на обмен на послания между компанията и потребителите чрез употребата на различни комуникационни ресурси – видео, изображения, текст и т.н. В дигиталното пространство комуникацията никога не прекъсва, тя се случва постоянно, на различни платформи, чрез разнообразни устройства. В традиционните медии корпоративната комуникация предполага излъчване на реклама (например телевизионен спот) и изкачване на влиянието му върху продажбите. В новите медии от компаниите се очаква активно участие, особено след споделянето на информация. Например публикация в социалната мрежа Facebook, чрез която компанията се стреми да ангажира потребителите, предполага отговаряне на техните въпроси и мнения във възможно най-кратки срокове.

В новите медии еднопосочните съобщения, присъщи на традиционните медии, са заменени от двупосочна комуникация, като потребителят вече е част от историята на марката и сам я дописва и развива. В съвременния маркетинг информацията в Интернет, която компанията е създала, и съдържанието, създадено от потребителите за марката, често са несъизмерими, тъй като обемът на второто е много по-голям. Дигиталните медии предлагат и на компанията, и на потребителите разнообразни комуникационни инструменти, чрез които да създават съдържание и да го популяризират. В този смисъл съобщение част от комерсиалната комуникация в новите медии, от една страна, е всеки текст, изображение или видео, които компанията публикува в дигиталното пространство. Те са отделните части, създаващи общата история на марката – елементите, разпространяващи се в различни комуникационни канали, които обаче изграждат хармонична смислова цялост. От друга страна, публикациите на целевата аудитория в новите медии също добиват стойност на съобщения, влияещи върху корпоративната комуникация, тъй като оказват ефект върху поведението на останалите потребители.

Същност на новите медии и потребителите им

Изучаването на новите медии изисква отлично познаване на същността и отличителните им характеристики, както и на онлайн поведението на потребителите. Въпреки че при създа-

ването си повечето нови медийни форми наподобяват вече познатите, те споделят редица същностни характеристики, които ги отличават и са в основата на успеха им сред аудиторията. Създаването на достоверна и въздействаща история на марката е сред най-важните елементи на корпоративната комуникация от много години, но тя се променя значително в дигиталната среда. Една от най-ценните възможности, които онлайн пространството предлага на компаниите, е да създават съдържание и благодарение на технологиите да достигат бързо и ефективно до целевата аудитория. Историята е естествен начин за споделяне на знание и идеи, отразяващи опит, вярвания и културни практики, които аудиторията възприема спрямо своите индивидуални представи. Цялостните истории и логиката на развитие на сюжета, зададена още от Аристотел, са заменени от кратки послания, разпръснати из различните медии. Те разказват историята на марката, използвайки разнообразни семиотични ресурси (дума, изречение, видео от няколко секунди и т.н.). Изложението може да бъде изпратено на потребителя чрез текст в имейл, кулминацията да бъде разкрита чрез изображение в социалните мрежи, а развързката да намери своето място под формата на видео и текст на корпоративния уебсайт. Така понятията за начало, среда и край се размиват. Следователно пред компаниите стои изискването да създават хармонични, консистентни и фокусирани послания, да ги разпространяват, използвайки разнообразни комуникационни инструменти (текст, видео, изображения и т.н.) и различни медийни платформи, които препращат едни към други. Историята на марката се разкрива чрез уебсайта, социалните медии, имейли, мобилни приложения и др., като компанията трябва да се съобразява със специфичния контекст, която всяка нова медийна форма създава и как той повлиява посланието.

Структурата на разказваните истории също се променя. В традиционните медии то следва линейно развитие – например в телевизията 30-секундният рекламен клип представя проблем, който продуктът решава и така улеснява/прави щастлив/помага на главния герой, с когото потребителят се идентифицира. В съвременния маркетинг компаниите изместват фокуса от рекламните формати (като банерите) и установеното развитие на сюжета, към съобщения, които изглеждат като естествена част от медията и по този начин се включват в ежедневния информационен поток на потребителите. Образът на героя, с когото потребителят се идентифицира, често е заменен от самия потребител, който става част от корпоративната комуникация в реално време и оказва влияние върху развитието ѝ.

Активното участие на потребителя в комуникационния процес е друга съществена разлика между традиционни и нови медии. Дигиталните технологии позволяват много фокусирано таргетиране и изпращане на практика на персонални послания, съобразени с профила и конкретните нужди на потребителя. Еднопосочните съобщения са заменени от двупосочна комуникация, в която целевата аудитория очаква получаването на релевантна и ценна информация, помагаща му да постигне целите си. В зависимост от степента на покриване на очакванията потребителите разполагат с разнообразни инструменти за изразяване на своето отношение. В онлайн пространството по-голямата част от историята на марката е разказвана от самите потребители чрез техните оценки, мнения, препоръки и лични преживявания с продукта. По този начин те повлияват отношението и поведението на другите. Проучване на Nielsen (2015) сочи, че 66% от хората вярват на мненията, публикувани онлайн, което превръща съдържанието, създадено от потребители, в основен фактор при вземането на решение за покупка.

Както в традиционните медии, така и в новите продуктите са знаци, отразяващи стила на живот, ценностите и идентичността на потребителите. Според антрополога Грант Макракън марките са мостът между потребителя и неговите надежди и идеали (McCracken 1990:104). В дигиталното пространство те избират да се свържат с марки, които им помагат да изградят и поддържат желан имидж. Освен изграждането на собствената желана идентичност, потребителите се стремят да се свържат с други индивиди, споделящи същите ценности и разбирания. Новите медии, особено социалните мрежи, улесняват и стимулират изграждането на общности. В тях потребителите обменят информация и опит, изграждат отношения на доверие, което ги превръща в един от най-силните комуникационни канали, оказващи влияние върху дигиталната история на марката. Това поставя изискване към компаниите да анализират характеристиките на социалните групи, към които принадлежат представителите на целевата аудитория, да изследват възникването на значение в тях, предаването на съобщението и начините за неговата интерпретация.

Семиотични подходи за изследване на корпоративната комуникация

Съществуват разнообразни семиотични подходи за анализ на новите медии, като в настоящата статия ще бъдат представени някои от възможностите за изследване на визуално съдържание, тъй като то е една от най-често използваните комуникационни форми в дигитал-

ното пространство. Дълги години семиотичните подходи, използвани за анализ на корпоративната комуникация, се фокусират върху изучаване на езика, но в променената медийна среда в дигиталното пространство на преден план излиза анализът на визуално съдържание. Изображенията се разглеждат като съвкупност от знаци, предаващи значение.

В своите анализи считаният за баща на семиологията Фердинанд дьо Сосюр посочва два неразделни компонента на всеки знак – психическия образ на знака (означаваното) и акустичния (означаващо), като и двата са продукт на съзнанието на индивида. Означаваното е представата – опит, впечатление или чувство, свързано с обекта или ситуацията. Означаващото го представя – чрез звук, изображение или др. Сосюр изследва езика като система (най-важната според него), но предполага, че всички останали системи, комуникиращи смисъл, могат да бъдат изучени, като се приложат идентични методи за анализ. Следователно семиотичен подход може да бъде използван, за да се изследват новите медии и употребата на техните елементи (визуални, вербални). Той защитава тезата, че в езика няма задължителна връзка между думата и понятието, свързано с нея. Затова в едно общество е необходимо да има предварителна договореност относно значението на знака. Всеки, участващ в комуникационния процес, използва асоциации между означаващи и означавани, но в реалността значението им е произволно и се променя с времето, затова е необходимо непрекъснато следене на развиващите се концептуални договорености.

В новите медии всяка публикация, независимо дали е текст, изображение или видео, дали е публикувана от компанията или от потребител, дали е с рекламна насоченост или не, която е свързана с марката, е част от корпоративната комуникация и трябва да бъде изследвана. В този смисъл е важно да се постигне желана връзка между означавано и означаващо в съзнанието на потребителя, за да може да се комуникира определено послание към него. Ще разгледам няколко примера за публикации в дигиталните медии, които могат да бъдат анализирани чрез семиотични подходи. На пръв поглед те създават усещането, че са идентични с печатни реклами, тъй като използването на изображения за предаване на корпоративни послания дълги години е практика, запазена за вестниците и списанията. В дигиталното пространство обаче потребителят е изложен на много по-интензивен информационен поток, част от който е и корпоративната комуникация. Марките, борещи се за времето и вниманието на потребителя, са многобройни, вследствие на което привличането и задържането на интереса на целевата аудитория се превръщат във все по-големи предизвикателства. Затова пред избоб-

раженията, които се създават от бранда за новите медии, се поставя с още по-голяма сила изискването използваните знаци да са възможно най-ясни и лесни за възприемане. Например в кампанията на Nike *Write the Future* са пресъздадени различни игрови ситуации, като освен играчите на терена има и паметник.

Реклама, част от кампанията „Напиши бъдещето” на Nike
(Ads of the World, 2010)

В посочения пример той е означаващо, което извиква в съзнанието на потребителя асоциации като безсмъртие, вечност, заслуги, постижение, слава, признание и т.н. По този начин се внушава идеята, че ако използваш спортните обувки на Nike, можеш да постигнеш успехи, които да останат в историята и да спечелиш одобрението на околните. Фокусът в изображението е именно върху паметника, разположен в центъра на изображението, като основен носител на внушението. Посланието се предава и чрез цветовете и постигането на контраст. Използван е тъмен фон, на който фигурата на паметника изпъква още повече. Според професора по семиотика и образование Гюнтер Крес и професора по медии и комуникации Тео Ван Люен значението се предава не само чрез избора на знаци, но и чрез композицията и разположението на отделните елементи – кои елементи в рекламата са изведени на преден план, какъв е фонът, големината на елементите, позицията им и т.н. Тук участниците са изобразени в движение, позите им изразяват динамика, усилие, влагане в играта. Опитват се да достигнат до овековечения чрез паметник играч, преди той да е отправил удар, но е видимо, че това няма да се случи. Всички са застинали като в кулминационен момент, част от филм. Използването на знака на паметник предполага и резултата от удара – той ще е успешен и ще донесе слава на отбора и радост на привържениците. Посланието се предава и чрез текста на слога-

на, но и чрез избрания златист цвят за изписването му. Златното допълнително подсилва внушението за победа, успех, награда и т.н.

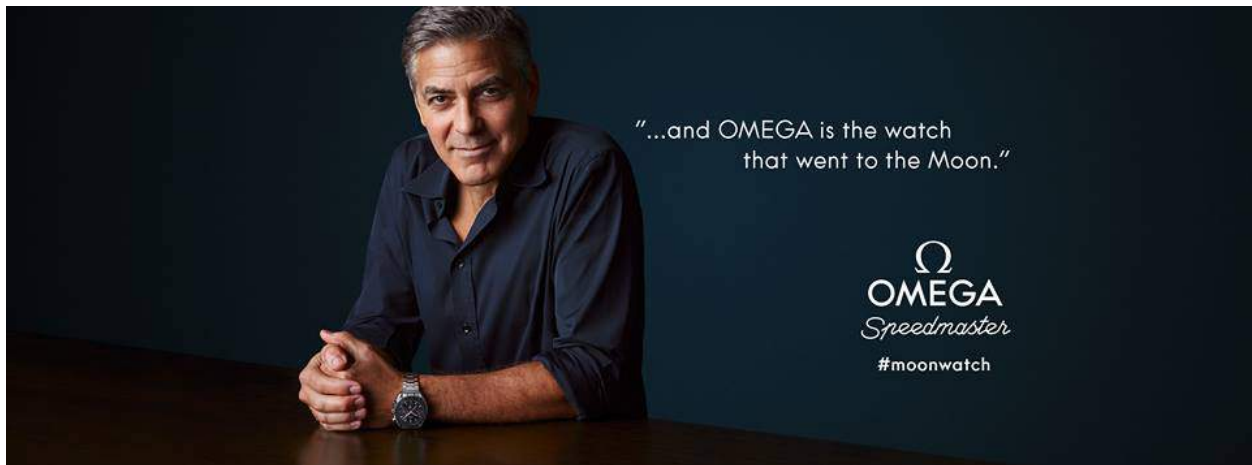
Друг пример за това как семиотиката помага на комуникационните специалисти да създават по-успешни и въздействащи послания дават Гюнтер Крес и Тео Ван Люен. Според двамата учени смисълът се предава чрез позиционирането на знаците и графичното оформление. От една страна, важно е рамкирането (framing) – в конкретния контекст на изображението как са организирани елементите (свързаност, разделяне, противопоставяне и т.н.) чрез употребата на празни пространства, линии и др. Разположението на елементите спрямо възприемачия също влияе върху изгражданото значение. Например използването на лице в много близък план създава усещане за близост с него, докато елементът от фона на рекламата внушава дистанцираност и има по-скоро допълващ внушението характер. За анализ на визуалните обекти двамата изследователи използват също така и схема, описваща ролята и силата на различните елементи в изображението.

Фиг. 1: Разположение на визуалните елементи (адаптирано от Гюнтер Крес и Тео Ван Люен 1996)

Основното разделение е между идеалното, разположено в горната част на изображението, и реалното, позиционирано в долната. Реалното може да носи значението на „тук и сега“, на емпирично доказаното, докато идеалното е свързано с желанието, мечтата, бъдещето. Именно идеалното е необходимо да провокира у потребителя желание да си закупи продукта, за да го превърне в реалност. Другата разлика е между старата информация, поместена в ляво, която е вече позната на индивида, и новата. Тя е разположена вдясно и казва нещо непоз-

нато на потребителя и съответно е необходимо на нея да се обърне специално внимание. Предложената схема може да бъде използвана за анализ и създаване на различни изображения, използвани от компанията при комуникацията на корпоративния уебсайт, социалните мрежи и т.н.

Снимката на корицата на Facebook страницата на часовници Omega (Facebook, 2017)

Например за корицата на своята Facebook страница към април 2017 г. часовниците Omega са използвали образа на Джордж Клуни, който се асоциира с успех и мъжественост и съответно провокира у целевата аудитория желание да се отъждестви с него – в случая чрез притежанието на часовник Omega. Той е разположен вляво, част е от реалното, познатото, от създадения имидж на успешен и привлекателен мъж. Много близо е до центъра на изображението, като фокусът е върху него. Лицето му попада в горния ляв квадрант, свързващ се с идеала и стремежа, с желанието на потребителя да притежава неговите качества. В долния ляв ъгъл е ръката му, носеща рекламирания продукт. Това е полето на реалността и на вече известната информация – часовникът Omega е предназначен за силни и успешни мъже, които привличат женското внимание. В горния десен квадрант е разположено основното послание – часовникът Omega е първият, носен на лунната повърхност. То принадлежи към идеала за постижения, които надхвърлят обикновените критерии, за качество и способности, доказващи се във всякакви условия. Използването на многоточие в началото на посланието загатва, че то е само част от цялата история на марката. За цялостното ѝ разбиране е необходимо да се посетят и другите медийни платформи – например уебсайта на компанията. По този начин потребителят се въвлича в разказа. Логото на марката е част от полето на иновативното, но

представя позната информация – компанията създава продукт, който да отговори на изключителните постижения и изграждания имидж на победител на своите потребители. Внушението е постигнато и чрез цветовете – използван е тъмен фон, ризата на Клуни се слива с него, докато светлината пада върху лицето и ръцете му. По този начин се поставя акцент върху тези два елемента и подчертава значението им. Посланието и логото са изписани с бяло, което контрастира и привлича вниманието. Използваният тъмен цвят също така внушава стил и фокус върху същественото.

Заклучение

Съвременната медийна среда се развива динамично, за да отговори на променящите се изисквания на потребителите, търсещи бърза и релевантна информация. Те променят и очакванията си към компаниите – в дигиталното пространство те трябва да са доверен партньор, който ги познава и насочва в изобилието от информация. Доверието се основава на изграждане на взаимоотношения чрез персонално отношение и създаване на достоверна и силна история на марката. Именно отношенията се превръщат в основен актив на компанията за развиване на успешна корпоративна комуникация. За целта компаниите имат нужда от метод за анализ, който да отговаря на основните въпроси: как потребителите възприемат и интерпретират историите, разказвани от бранда в дигиталното пространство, как могат да бъдат анализирани визуалното и видео съдържание с цел успешното предаване на посланието на марката, как взаимодействието между човек и дигитално устройство влияе върху приемането на информацията. Задълбоченият анализ на различните дигитални елементи на маркетинговата стратегия помага на компанията да изгради в дългосрочен план успешна и хармонична комуникация, основаваща се на знание и разбиране на медийната среда и потребителското поведение. Именно семиотичните подходи за анализ на корпоративната комуникация (визуална семиотика, компютърна семиотика и т.н.) предоставят възможност за добиване на знание относно процесите, свързани с пораждането, предаването и интерпретирането на значението, които имат основна роля за успеха ѝ.

ЛИТЕРАТУРА

- Ads of the World (2010). Write the Future, Ribery. Достъпно на: http://adsoftheworld.com/media/outdoor/nike_write_the_future_ribery [Посетена 20/01/2017].
- De Saussure, F. (2013). *Course in General Linguistics*, Columbia University Press.
- Facebook (2007). Omega Cover Photo. Достъпно на [https://www.facebook.com/omega/photos/ a.10150643892107211.404458.90884717210/10154792277702211/?type=1&theater](https://www.facebook.com/omega/photos/a.10150643892107211.404458.90884717210/10154792277702211/?type=1&theater) [Посетена 10/01/2017].
- Kress, G. (1996). *Reading Images: The Grammar of Visual Design*. Psychology Press.
- Manovich, L. (2013). *Software Takes Command*, Bloomsbury Academic.
- Manovich, L. (2001). *The Language of New Media*, MIT Press.
- McCracken, G. D. (1990). *Culture and Consumption: New Approaches to the Symbolic Character of Consumer Goods and Activities*, Indiana University Press.
- Nielsen (2015). Global Trust in Advertising. Достъпно на <http://www.nielsen.com/eu/en/insights/reports/2015/global-trust-in-advertising-2015.html> [Посетена 5/02/2017].

Слав Ангелов

КЛАСИЧЕСКИ И СЪВРЕМЕННИ МЕТОДИ ЗА МОДЕЛИРАНЕ НА ЕЛЕКТРОПОТРЕБЛЕНИЕТО

Abstract: During the last few decades were invented a lot for methods for load forecasting. Theirs large variety and spheres of application are inducing the need of systematization and analyses of the created till now. This work is classifying the load forecasting into three groups according to the used time unit – short, medium and long term forecasting. Using this classification a big variety of forecasting techniques have been reviewed and some conclusions were made concerning the future of new techniques and the effectivity and efficiency of the created ones.

Key words: *Load forecasting, Statistical methods.*

Прогнозирането на електропотреблението е важен елемент от всяка икономика – областна, регионална, национална или на федерално ниво. В краткосрочен план прогнозирането на натоварването по мрежата спомага за определяне на нужните енергийни мощности и тяхното оптимално ползване от гледна точка на енергийна ефикасност. Дългосрочното прогнозиране на количествата потребена електроенергия се използва при създаването на плановете на бъдещата енергийна система – създаването или закриването на енергийни мощности; ремонт и развитие на съоръженията за пренос; планиране на количествата и вида на използваните енергийни суровини, преразпределение на енергийни мощности към други региони, плановете за износ или внос на енергия, увеличаване на капацитета на енергопреносната и енергоразпределителната мрежа и други. Краткосрочното и средносрочното прогнозиране на количествата потребен ток се използват и при наличие на свободен енергиен пазар при установяването на необходимото количество енергия и съответните дялове, които ще поеме всеки от производителите, конкуриращи се на този пазар.

Класификация на изследваните модели за прогнозиране на електропотреблението според хоризонта на прогнозиране

Всеки един от изложените методи използва минали статистически наблюдения с фикси-

ран времеви период – минути, часове, дни, седмици, месеци, години. Разликите в мерните единици на разглеждания времеви хоризонт индуцират бази данни със значителни разлики в големината от времеви редове с десетки хиляди наблюдения до годишни данни с едва няколко десетки наблюдения. Типовете прогнозиране според мерната единица на времето ще се групира условно в три групи:

- Краткосрочно – по минути, часове, дни, седмица;
- Средносрочно – месечно;
- Дългосрочно – годишно, 5-годишно и над 5-годишно.

Методите за краткосрочно прогнозиране на електропотреблението са силно застъпени в теорията за времевите редове и евентуалното включване на моделни променливи с краткосрочно въздействие върху електропотреблението, най-често средната температура.

Методите за средносрочно прогнозиране гравитират към дългосрочното моделиране, поради наличието на сезонност и цикличност, което традиционно се моделира чрез разпадане на подредове за всеки месец по отделно, което по отношение на брой наблюдения е еквивалентно на моделиране по години. При средносрочно моделиране е трудно да се определят моделни променливи, евентуално могат да се използват агрегирани климатични величини. Поради изброените специфики на средносрочното прогнозиране в този труд ще се конкретизира само за краткосрочно и дългосрочно прогнозиране.

Методи за дългосрочно прогнозиране боравят с къси времеви редове от реални наблюдения. При тях присъстват моделни променливи, представляващи макроикономически агрегати. Прогнозирането на дълъг времеви период е несигурно и често в моделирането се използват разклоняващи се сценарии за екзогенните (външни за модела) моделни променливи, които отразяват естествените макроикономически процеси и явления. Възможно е в сценариите да се отразяват и бъдещи промени в законодателството, политическо въздействие и природни аномалии.

Традиционни методи

Традиционните методи включват редица широко разпространени в практиката методи за прогнозиране. Тези методи възникват преди напредването на изчислителните машини и ком-

бинират доказана теоретична издържаност с реална приложимост.

Множествена регресия (Multiple regression) е най-популярния метод за прогнозиране като цяло. Регресионният анализ позволява намирането на функционална зависимост между електропотреблението и избрани други фактори на базата на „Метода на най-малките квадрати“ (съществуват и много други оценители на коефициентите). Класически вид на многомерния регресионен анализ, дефиниран в статия на Мбамалу и Ел-Халари (Mbamalu and El-Hawary, 1992), е:

$$Y(t) = v_t a_t + \epsilon_t,$$

където

t – момент/период,

a_t – транспонираният вектор на коефициентите,

$Y(t)$ – електропотреблението в момента t ,

v_t – векторът с влияещите фактори (влажност, скорост на вятъра, средна/максимална/минимална температура, продължителност на осветеността на деня и други),

ϵ_t – случайна грешка в момента t .

Точността на метода зависи от правилното възпроизвеждане на бъдещите условия на база на исторически данни. Неизвестните параметри a_t се изчисляват от историческите данни по-достоверно посредством „Кръстосано валидиране“ (cross-validation). За да се прогнозира електропотреблението прецизно се взимат в предвид сезонните разлики, годишното нарастване и разликите във видовете дни (работни, празници, почивни и др.). За да извършат оценката на коефициентите, редица автори – Грос и Галиана (Gross and Galiana, 1987), Хаида и Муто (Haida and Muto, 1994), Хийнмън и колектив (Heineman, Nordman and Plant, 1966) използват трансформационни техники върху историческите данни. Трансформациите могат да центрират, скалират, ортогонализират и компресират данните. Често се прилагат за „удобство“ на анализаторите, но е възможно да увеличат точността на прогнозата.

Запазвайки линейността по коефициентите a_i вместо линейната регресия могат да се използват полиноми, експоненти, логаритми, степенни функции и редица други, подобряващи нивото на точност на модела. Използването на подобен род техники следва да се прилага с повишено внимание, защото подобряването на модела на база миналите данни не винаги гарантира по-добра прогнозна точност, например при използване на полиноми от висока степен моделната грешка расте във времето със същата степен като на избрания полином.

Регресионният анализ е използван от множество автори, при прогнозирането на електропотребление, под различни форми и по особености на предназначението на прогнозата. В статията на Мограм и Рахмън (Moghran and Rahman, 1989) линейната регресия е сравнена с редица други методи за 24 часова прогноза на електропотреблението. Бракат (Barakat, 1990) използва регресионен анализ, за да моделира данните и да провери за сезонни вариации. Папалексупулос и Хестербърг (Papalexopoulos and Hesterberg, 1990) разработват модел, който първоначално прогнозира пиковете на дневна база, а след това се стига до почасова прогноза. Регресионен анализ е използван и за идентифициране и измерване на различните видове натоварване на електропроводи и подстанции – Варадан и Макрам (Varadan and Makram, 1996). По-иновативни прилагане на регресионния анализ се предлага от Броудуотър (Broadwater, 1997), който разработва нов вид модел “Оценител, отчитащ нелинейни натоварвания” - Nonlinear Load Research Estimator (NLRE).

Iterative Reweighted Least-Squares. Този метод използва оператор, който контролира променливите една по една, определяйки оптимални стартови точки. Автокорелационна и частна автокорелационна функция се използват, за да възпроизведат субоптимални модели на динамиката на електропотреблението на база минали наблюдения. След това се образува променливата, по която се определя оптималния модел. Самата променлива приема три стойности и се съобразява на база на претеглящата функция, коригиращите константи и претеглената сума на квадратите на случайните грешки. Процедурата по-оценяване на параметрите може да се представи с линейното уравнение:

$$Y = X \beta + \varepsilon ,$$

където

Y е $n \times 1$ вектор от наблюдения,

X е $n \times p$ матрица от пресметнати на база минали наблюдения коефициенти,

β е $p \times 1$ вектор от неизвестните параметри,

ε е случайната грешка.

Резултатите са по-точни, когато случайната грешка е с Гаусово разпределение. Неизвестните параметри β се пресмятат чрез итеративни процедури. В статия на Мбамалу и Ел-Халари (Mbamalu and El-Hawary, 1992) се представя итеративен подход за изчисляване на параметрите на сезонен мултипликативен авторегресионен модел, комбинирайки метода на най-малките квадрати с „Итеративен метод на най-малките квадрати с тегла“ (Iterative Reweighted Least-Squares).

Exponential Smoothing. Методът на „експоненциалното изглаждане“ моделира електропотреблението $y(t)$ в момент t . Моделът може да се представи в следния общ вид:

$$y(t) = \beta^T(t) \cdot f(t) + \varepsilon(t),$$

където

$f(t)$ е векторът на моделната функция на процеса,

$\beta^T(t)$ е транспонираният вектор на коефициентите,

$\varepsilon(t)$ е случайната грешка.

Методът на Уинтър (Winter) е един от съществуващите методи за „експоненциално изглаждане“. Той има капацитета да оперира със сезонни времеви редове директно. Базиран е на три изглаждащи константи за стационарност, тренд и сезонност. Бракат анализира метода на Уинтър при прогнозиране на електропотребление в бързо развиващи се региони. Неговото заключение е, че директното приложение на този метод не се справя добре при прогнозирането. Ел-Кейб (El-Keib, 1995) подобрява методът на „експоненциалното изглаждане“ чрез анализи на спектъра на силата (power spectrum analyses) и адаптивно авторегресионно моделиране. Инфийлд и Хил (Infield and Hill, 1998) използват техника на оптимално изглаждане за премахване на трендове. Резултатите им са сравнени с други техники за прогнозиране на електропотреблението и оценени положително.

Модифицирани традиционни методи

Традиционните техники са модифицирани, за да могат автоматично да променят параметрите на прогнозния модел в условията на изменящата се среда. В тази категория ще бъдат разгледани няколко основни групи методи.

Адаптивно прогнозиране на търсенето (Adaptive Demand Forecasting). При този тип моделиране параметрите на модела се изменят автоматично при всяка промяна в параметрите на средата, влияещи на електропотреблението. Векторът на „следващото състояние“ се определя от моментната грешка на предвиждане и данните получени от прогнозите за времето. Векторът на „състоянието“ се определя на база на анализ на цялото множество от минали наблюдения. При определянето е възможно превключване между множествена регресия и адаптивни регресионни (adaptive regression) анализи. Лу (Lu, 1989) разработва адаптивен модел на Хамърщайн (Hammerstein) с ортогонално повдигаща се структура и с решеткова структура за кооперативна работа. Този модел използва свързан нелинеен, изменящ се във времето функционал на Хамърщайн, за да опише взаимовръзката между електропотреблението и температурата на въздуха. Този алгоритъм при тестовете се справя по-добре от обичайно използвания рекурсивен метод на най-малките квадрати. Грейди (Grady, 1991) подобрява и прилага алгоритъма разработен от Лу. Подобреното е в това, че новият модел е способен на база на почасови данни да прогнозира до 5 дни напред. Макдоналд (McDonald, 1989) представя адаптивен модел за времеви редове (adaptive-time series model) и симулира ефекта от директен стратегически контрол върху електропотреблението. Парк (Park, 1991) представя модел, прогнозиращ три компоненти – нетно електропотребление, вид на потреблението и загуби по мрежата (residual load). Зенг (Zheng, 2000) използва Калманов филтър с Уейвлетна трансформация (Wavelet transform Kalman Filter) метод за прогнозиране на електропотреблението. Уейвлет коефициентите са моделирани и изчислени от рекурсивен алгоритъм за Калманов филтър.

Стохастични времеви редове. Методите базирани на времеви редове са едни от най-разпространените при моделиране на електропотребление. Те са базирани на допускането, че данните имат своя вътрешна структура – автокорелация, тренд, сезонност и други. Основната цел е прецизно да се сглобят, съответстващите на определена структура данни до обхващане на цялата база от данни и след това на база на създадения модел се получават прогнозите за

бъдещите стойности по отношение на времето. Ще бъдат разгледани няколко разновидности на тази методология.

Авторегресионен модел (Autoregressive (AR) Model). Ако електропотреблението считаме, като линейна комбинация на потреблението в предните моменти, то авторегресионният модел може да бъде използван за моделиране на електроенергийния профил. В статия е описан такъв AR модел от ред m в следния вид:

$$\hat{L}_k = - \sum_{i=1}^{m-i} a_{ik} L_i w_k,$$

където

\hat{L}_k е прогнозираното натоварване в момент k (min),

w_k е случайното „смушаване“ в електропотреблението,

$a_i, i=1, \dots, m$ са неизвестните коефициенти.

Неизвестните коефициенти могат да бъдат допълнително дооценени в реално време, като се използва известния least mean square (LMS) алгоритъм. В статия Ел-Кейб и колектив (El-Keib, Ma, H. and Ma, X., 1995) е представена техника за адаптивно авторегресионно моделиране подсилена с частни автокорелационни анализи. Хуанг и Зао (Huang and Zhao, 1997) предлагат авторегресионен модел на базата на алгоритъм за Оптимално удовлетворяване на прага (optimum threshold stratification) и два периодични авторегресионни модели за почасово прогнозиране на електропотреблението.

Авторегресионен модел с пълзящо средно (Autoregressive Moving-Average (ARMA) Model). При ARMA моделите настоящата стойност $y(t)$ на времевият ред се моделира на база на линейна функция на предишните наблюдения $[y(t-1), y(t-2), \dots]$ и на стойностите на случайната грешка $[a(t), a(t-1), a(t-2), \dots]$. За ARMA от ред (p, q) моделът се записва в следния вид:

$$y(t) = \gamma_1 y(t-1) + \dots + \gamma_p y(t-p) + a(t) - \theta_1 a(t-1) - \dots - \theta_q a(t-q)$$

За оценка на неизвестните параметри $\gamma_i, i=1, \dots, p$ и $\theta_j, j=1, \dots, q$ се използва рекурсивна схема или методът на максималното правдоподобие. Бракат (Brakat, 1992) представя

методология базирана на време-температура за прогнозиране на електропотреблението. При тази методология, времевият ред на максималното електропотребление по месеци се деконструира на детерминирани и случайни компоненти, последните определени от ARMA модел. В статия на Варадан и Макрам (Varadan and Makram, 1996) се използва „Претеглен рекурсивен метод на най-малките квадрати“ (Weighted recursive least squares), за да се подобрят параметрите на избрания адаптивен ARMA модел. Чен (Chen, 1995) използва адаптивен ARMA модел, в който наличните грешки на прогнозите се използват, за да се подобри модела. Използва се минималната коренувана средна грешка, за да се изчислят коефициенти свързани със случайната грешка. Новата методология надгражда класическия ARMA модел.

Интегриран авторегресионен модел с пълзящо средно (Autoregressive Integrated Moving-Average (ARIMA) Model). Ако процесът е динамичен/не стационарен, тогава трябва да се извърши трансформация на времевият ред към стационарен вид. Тази трансформация може да бъде извършена от диференциращ процес. Нека да дефинираме операторът Δ , $\Delta X(t)=(1-B)X(t)$. За времеви ред, който трябва да бъде диференциран d пъти и е от ред p и q съответно за авторегресията и пълзящото средно моделът има вида:

$$\gamma(B)\Delta^d y(t)=\theta(B)a(t)$$

Този модел е предложен от Елразаз и Мази (Elrazaz and Mazi, 1989). Те използват трендовете, за да прогнозира нарастването на системното електропотребление, параметри обвързани с времето, за да отчетат чувствителността от времето и ARIMA моделът, за да отчетат ежемесечните пикове, независещи от времето. Бракат използва сезонен ARIMA модел, за да предвиди електропотреблението със сезонни вариации. Джубериас (Juberias, 1999) разработва ARIMA модел в реално време, който включва климатичните условия, като входни променливи.

Support Vector Machine (SVM) базирани техники. Този род техники са предложена за развити от Вапник (Vapnik, 1998). SVM е мощен метод за машинно обучение, базиран на теорията за машинно обучение (machine learning), която анализира данни и разпознава подмножества от данните, използвани за класификационни и регресионни анализи. Този тип техники комбинират общия контрол с техника за справяне с проблема на големите размерности (The curse of dimensionality). Чен и колектив (Chen, Chang and Lin, 2004) доказват, че входните моделни променливи, базирани на информацията за климата намаляват своята ста-

статистическа значимост за средносрочни прогнози на електропотреблението и че прогнозирането на времеви редове може да подобри резултатите. Тей и Кау (Tay and Cao, 2002) модифицират стандартната Риск функция в SVM чрез манипулации върху случайната грешка на модела. Този метод е наречен „С-снижаване на машината от опорните вектори“ (C-ascending support vector machine, CSVM). В статията се заключава чрез статистически тест, че CSVM с данните в реална наредба прогнозира по-добре от стандартната SVM техника. Тао и колектив (Tao, Renmu, Peng and Donjie, 2004) предлагат SVM базирана стратегия за рендериране на отделните компоненти според влиянието им на електропотреблението чрез ограничаване на броят на характеристиките, които ограничават възможностите на модела. Гуо и колектив (Guo, Niu and Chen, 2006) показват, че SVM базираните модели имат по-добра изчислимост при прогнозирането на електропотреблението спрямо невронните мрежи. SVM има преимущество в сравнение с „изкуствените невронни мрежи“ (artificial neural network, ANN) по отношение на сходимост, способност да избегне локален минимум и създаването на универсален модел. Уанг и колектив (Wang, Goulemas and Wu) разработват нов оптимален модел, който е базиран на оптимизационен алгоритъм за рояк частици чрез спонтанно закаляване (Stimulated annealing particle swarm optimization алгоритъм), който комбинира предимствата на алгоритъма „Рояк частици“ (Particle swarm) и алгоритъма „Оптимизиране на рояк“ (Swarm optimization). Разработеният алгоритъм избира входните параметри за SVM модел. Чрез числени опити е показано, че моделът е с подобрена точност, сходимост и изчислително време. Ehab E. Elattar и колектив предлагат модифицирана версия на „Регресия базирана на опорни вектори“ (Support vector regression, SVR), за да разрешат задачата за електропотреблението. Моделът е създаден чрез модифициране на Риск (Risk) функцията на SVR чрез използването на „Локално претеглена регресия“ (Locally weighted regression, LWR) и запазване на регуляризационния член в своя първоначален вид.

Други методи

Невронни мрежи (Neural Networks). Невронните мрежи (NN) или изкуствените невронни мрежи (ANN) намират голям брой приложения заради способността за самообучение. Съществуват много видове невронни мрежи – Многослойна персептронна мрежа (multilayer perceptron network), Самооорганизираща се мрежа (self-organizing network) и други. Всяка

мрежа съдържа множество от скрити слоеве. Във всеки такъв слой има много неврони. Входните данни се умножават с тегла ω_i и се добавят към праг θ , за да формират число наречено мрежова функция. Мрежовата функция NET използвана от Хо и колектив (Ho, Chen, Lee, Liang, Lai, Chen, T. and Hsu, 1990) например се използва от активационната функция y , за да се произведе изходната стойност $y(\text{NET})$. Основното предимство на NN в изследваната литература е, че не се изисква сложен математически модел за електропотреблението. Но трябва да се отбележи, че „натренирането“ на невроните отнема много време. В статия на Лиу и колектив (Liu, Subbarayan, Shouts, Manry, Kwan, Lewis and Naccarino, 1996) се описва метода „Изцяло свързани невронни мрежи, продължаващи на базата на очаквания“ (fully connected feed-forward type neural networks). Изходните данни от мрежата са линейни функции на теглата, които свързват входните данни, скритите слоеве и изходните единици. Това позволява изходните тегла да бъдат определени чрез система линейни уравнения. На всяка итерация с данните за „трениране“ методът за оптимизиране на изходните тегла използва конвенционалното обратно разпространяване, за да се подобрят теглата на скритите слоеве и след това се решава система линейни уравнения за изходните тегла с спрегнатия градиентен (conjugate gradient) подход. В статия на Лиу и колектив (Liu, Ang and Goh, 1991) се сравнява иконометричен модел с невронните мрежи посредством прогнозиране на електропотреблението в Сингапур. Резултатите показват, че изцяло „натрениран“ NN модел с добри стойности на обясняване на миналите данни може да не произведе добри прогнози за бъдещата консумация.

Следва да се отбележи, че в този труд пряко няма да се коментират редица техники за прогнозиране базирани на машинно обучение - еволюционни алгоритми, размити логики, системи базирани на знание и други техники свързани с изкуствен интелект и алгоритми.

Сравнения между методите

Съществува голямо множество от техники за прогнозиране на електропотреблението. Това разнообразие поражда нуждата от сравняване на различните категории и подкатегории методи по отношение на прогнозирането на електропотреблението. Издържаното строго математическо доказателство при сравняването дори на два метода в повечето случаи е невъзможно. Редица изследователи се опитват

емпирично да сравнят известна част от съществуващите методи. Едно от най-ранните и доста задълбочени изследвания по въпроса е извършено от Уилис и Норткоут-Грийн (Willis and Northcote-Green, 1984), които извършват сравнение измежду 14 модела за прогнозиране на електропотреблението. Съществуват голямо множество от изследователи, които сравняват своите техники с ограничен брой техники, които ново-създадените надминават. В статия на Даш и колектив (Dash, Liew and Rahman, 1995) се сравняват размити невронно мрежови (fuzzy neural network) методи. В статия на Канкал и колектив (Kankal, Akpinar, Komurcu and Ozsahin, 2010) при прогнозирането на бъдещата електрокосумация на годишна база в Турция посредством няколко NN модела и регресионен анализ, използвайки множество макроикономически величини, се установява по-добра точност посредством един от NN моделите.

Основният проблем в научните статии, които провеждат сравнения е в това, че сравняват методологиите в „суров вид“, т.е. директно се използват методи без да се съобразяват редица индивидуални тънкости, които значително увеличават точността на моделиране. В следствие на подобен вид сравнения редица методи са подценени спрямо други, докато при „честно“ сравняване резултатите най-вероятно биха били сходни. Допълнително усложняване на проблема е, че няма оптимално „честно“ сравняване, т.е. оптималното използване на дадена техника в повечето случаи е на база на експертна оценка, като се избира от широко множество възможности, които в един случай са оптимални, а в друг не. Описаната проблематика е причината за отсъствието на теоретично обосновани сравнения между методи и съществуването на множество частични изследвания, които се базират на избрани реални наблюдения на потреблението на ток.

Обобщение

Голямото разнообразие от техники за прогнозиране на електропотреблението по естествен път свидетелства, че няма създадена „най-добра техника“. По отношение на дългосрочното прогнозиране на електроенергия в литературата най-често използвани са регресионният анализ, невронните мрежи и редица техни комбинации и производни. Като цяло количеството литература за дългосрочно прогнозиране е много малко в сравнение с броят статии, разглеждащи краткосрочното прогнозиране. Евентуална причина за това явление е дължината на

времените редове, които се анализират и големината на прогнозния хоризонт. При дългосрочното моделиране реалните наблюдения са малко и прецизните математически техники се доминират от експертното мнение на макроикономисти, което и индуцира малка нужда за нови техники за дългосрочно прогнозиране. При краткосрочното моделиране изследователите разполагат с множество данни за създаване и тестване на модел, както и с възможност да тестват прогнозната моделна точност в кратък период, което е благоприятна среда за нови изследвания и разработки. Водещи техники за краткосрочно моделиране са ARIMA с екзогенни променливи, невронни мрежи и SVM техниките, както и техни комбинации. Това, което се наблюдава като тенденция при прогнозирането на електропотреблението, независимо от единицата за време, и което дава положителни резултати е избиране на една водеща техника и използване на други в допълнение.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Barakat, E. H. , Qayyum, M. A. , Hamed, M. N. and Al-Rashed, S. A. (1990) *Short-Term Peak Demand Forecasting in Fast Developing Utility with Inherent Dynamic Load Characteristics*, IEEE Transactions on Power Systems, Vol.5, pp.813-824.
- Barakat, E. H. , Al-Qassim, J. M. and Al-Rashed, S. A. (1992) *New Model For Peak Demand Forecasting Applied To Highly Complex Load Characteristics Of A Fast Developing Area*. IEE Proceedings - C, Vol.139, pp. 136-149.
- Broadwater, R. P. , Sargent, A. , Yarali, A. Shaalan, , H. E. and Nazarko, J. (1997) *Estimating Substation Peaks from Research Data*. IEEE Transaction on Power Delivery, Vol.12, pp.451-456.
- Chen, J. F. , Wang, W. M. and Huang, C. M. (1995) *Analysis of an Adaptive Time-Series Autoregressive Moving-Average (ARMA) Model for Short-Term Load Forecasting*. Electric Power Systems Research, Vol.34, pp. 187-196.
- Chen, B. J. , Chang, M. W. and Lin, C. J. (Nov. 2004) *Load Forecasting Using Support Vector Machines: A Study on EUNITE Competition 2001*. IEEE Trans. Power Syst., vol. 19, no. 4, pp. 1821–1830.
- Dash, P. K. , Liew, A. C. and Rahman, S. (1995) *Comparison of Fuzzy Neural Networks for the Generation of Daily Average and Peak Load Profiles*. International Journal of System Science, Vol.26, pp. 2091-2106.

- El-Keib, A. A. , Ma, X. and Ma, H. (1995) *Advancement of Statistical Based Modeling for Short-Term Load Forecasting*. Electric Power Systems Research, Vol.35, pp. 51-58.
- EL-KEIB, A. A., MA, X., and MA, H. (1995) *Advancement of statistical based modeling for short-term load forecasting*. Electric Power Systems Research, Vol.35, pp. 51-58.
- Elrazaz, Z. S. and Mazi, A. A. (1989) *Unified Weekly Peak Load Forecasting for Fast Growing Power System*. IEE Proceedings D C, Vol. 136, pp. 29-41.
- Elattar, E. E. , Goulermas, J. (Y.) and Wu, Q. H. (July 2010) *Electric Load Forecasting Based on Locally Weighted Support Vector Regression*. IEEE Trans. On Systems, Man, and Cybernetics, Part-C: Applications and Reviews, Vol. 40, No. 4.
- Gross, G. and Galiana, F. D. (1987) *Short Term Load Forecasting*. Proceedings of the IEEE, Vol. 75, pp. 1558-1573.
- Guo, Y. Niu, D. , Chen, Y. (August 2006) *Support Vector Machine Model In Electricity Load Forecasting*. Proceedings of the Fifth International Conference on Machine Learning and Cybernetics, Dalian, pp. 13-16.
- Grady, W. M. , Groce, L. A. , Huebner, T. M. , Lu, Q. C. and Crawford, M. M. (1991) *Enhancement implementation and Performance of an Adaptive Load Forecasting Technique*. IEEE Trans. on Power Sys., Vol.6, pp. 450-456.
- Haida, T. and Muto, S. (1994) *Regression Based Peak Load Forecasting Using a Transformation Technique*, IEEE Transactions on Power Systems, Vol.9, pp.1788–1794.
- Ho, K. , Hsu, Y. , Chen, C. , Lee, T., Liang, C. , Lai, T. and Chen, K. T. (1990) *Short Term Load Forecasting of Taiwan Power System Using a Knowledge Based Expert System*. IEEE Transactions on Power Systems, Vol.5, pp. 1214-1221.
- Heineman, G. T. , Nordman, D. A. and Plant, E. C. (1966) *The Relationship Between Summer Weather and Summer Loads - A Regression Analysis*, IEEE Transactions on Power Systems, pp. 1144-1154.
- Huang, S. R. (1997) *Short-Term Load Forecasting Using Threshold Autoregressive Models*. IEE Proceedings: Generation, Transaction and Distribution, Vol.144, pp. 477-481.
- Infield, D. G. and Hill, D. C. (1998) *Optimal Smoothing for Trend Removal in Short term Electricity Demand Forecasting*. IEEE Transactions on Power Systems, Vol.13, pp. 1115-1120.

- Juberias, G. , Yunta, R. Garcia Morino, , J. and Mendivil, C. (1999) *A New ARIMA Model for Hourly Load Forecasting*. IEEE Transmission and Distribution Conference Proceedings, Vol.1, pp. 314-319.
- Kankal, M. , Akpinar, A. , Kmrc, M. I. , zshahin, T. S. (2010) *Modeling and forecasting of Turkey's energy consumption using socio-economic and demographic variables*. Applied Energy.
- Liu, K. , Subbarayan, S. Shoults, R. R. , Manry, M. T. , Kwan, C. , LEWIS, F. L. and NACCARINO, J. (1996) *Comparison of Very Short-Term Load Forecasting*. IEEE Transactions on Power Systems, Vol.11, pp. 877-882.
- Liu, X. O. , Ang, B. W. and Goh, T. N. (1991) *Forecasting of Electricity Consumption: A Comparison Between an Econometric Model and a Neural Network Model*. IEEE International Joint Conference on Neural Networks, Singapore, pp. 1254-1259.
- Lu, Q. C. , Grady, W. M. , Crawford, M. M. and Anderson, G. M. (1989) *An Adaptive Non-Linear Predictor with Orthogonal Escalator Structure for Short-Term Load Forecasting*. IEEE Transaction on Power System, Vol.4, pp. 158-164.
- Mbamalu, G. A. N. and El-Hawary, M. E. (1992) *Load Forecasting Via Suboptimal Seasonal Autoregressive Models And Iteratively Reweighted Least Squares Estimation*, IEEE Transaction on Power System, Vol.8, pp.343-348.
- MOGHRAM, I. and RAHMAN, S. (1989) *Analysis and evaluation of five short-term load forecasting techniques*. IEEE Transactions on Power Systems, Vol. 4, pp. 1484-1491.
- Mcdonald, J. R. , Lo, K. L. and Sherwood, P. M. (1989) *Application of Short-Term Adaptive Forecasting Techniques in Energy Management For The Control of Electric Load*. Transaction of the Institute of Measurement and Control, Vol.11, pp. 79-91.
- Papalexopoulos, A. D. and Hesterberg, T. C. (1990) *A Regressionbased Approach to Short-Term Load Forecasting*, IEEE Transmission on Power System, Vol.5, pp.1214-1221.
- Park, J. H. , Park, Y. M. and Lee, K. Y. (May 1991) *Composite Modeling for Adaptive Short-Term Load Forecasting*. IEEE Transaction Power System, vol.6, no.2, pp. 450-457.
- Tay, F. E. H. and Cao, L. J. (2002) *Modified Support Vector Machines in Financial Time Series Forecasting*. Neurocomputing, vol. 48, pp. 847-861.

- Tao, X. , Renmu, H. , Peng, W. and Dongjie, X. (2004) *Input Dimension Reduction for Load Forecasting base on Support Vector Machines*. In Proc. IEEE Int. Conf. Elect. Utility Deregulation, Restruct. Power Tech., Hong Kong, pp. 510–514.
- Varadan, S. Makram, , E. B. (1996) *Harmonic Load Identification and Determination of Load Composition Using a Least Squares Method*. Electric Power Sys. Research, Vol.37, pp.203-208.
- Vapnik, V. N. (1998) *Statistical Learning Theory*. New York: Wiley.
- Wang, J. , Zhou, Y. and Chen, X. (2007) *Electricity Load Forecasting Based on Support Vector Machines and Simulated Annealing Particle Swarm Optimization Algorithm*. IEEE International Conference on Automation and Logistics.
- Willis, H. L. and Northcote-Green, J. E. D. (1984) *Comparison of Fourteen Distribution Load Forecasting Methods*. IEEE Transaction on Power Apparatus and System, Vol.103, pp. 1190-1197.
- Zheng, T. , Girgis, A. A. and Makram, E. B. (2000) *A Hybrid Wavelet - Kalmanlter Method for Load Forecasting*. Electric Power System Research, Vol.54, pp. 11-17.
- Zhao, H. , Ren, Z. and Huang, W. (1997) *Short-Term Load Forecasting Considering Weekly Period Based On Periodical Auto Regression*. Proceedings of the Chinese Society of Electrical Engineers, Vol.17, pp. 211-213.

Владислав Величков

Нагласи на мюсюлманите в България - 2016

Увод

Представената статия се базира на кратък научен доклад, който бе изнесен на Втората годишна докторантска конференция на НБУ (24-26 февруари 2017 г., Университетски център „Бачиново“, Благоевград), посветен на резултатите от социологическото проучване за „Нагласите на мюсюлманите в България - 2016“. По време на конференцията бяха очертани основните характеристики на самото изследване, както и някои от резултатите, групирани в три тематични направления: **(1)** консерватизъм-религиозност, **(2)** политическо представителство и **(3)** външни авторитети. С цел по-коректното обвързване на предстоящия текст с духа на конференцията, статията ще следва същия ред и структура, като за съжаление единствено няма да успее да надхвърли редовете си и да пресъздаде дебатът, който предизвика по време на научното мероприятие в Благоевград.

Основна теза на доклада, както и на тази статия, следващата същите три тематични направления, е, че за ценностната система на мюсюлманите в България е характерно преимущество на традиционния консерватизъм над религиозния консерватизъм; че системата от възгледи и ценности е консервативна, не и много по-различна от българската такава, но и същевременно насочена към бита най-вече и социални и икономически предизвикателства, които едно бедно малцинство, а и едно бедно множество може да изпита. Също така, по отношение на другите два тематични два аспекта на доклада – може да се твърди, че има признаци на промяна в модела на гласуване на изследваните общности, както и че в нагласите спрямо други страни, проличава най-вече подкрепата към Турция и Германия.

За изследването

Изследователският проект е осъществен от Нов български университет (НБУ) и Агенция „Алфа Рисърч“ в сътрудничество с българското бюро на Фондация „Конрад Аденауер“, като

научният колектив включва доц. Боряна Димитрова, доц. Михаил Иванов и доц. Соня Хинкова – с ръководител проф. Евгения Иванова.

Методологията включва както количествени данни – това са проведени от „Алфа Рисърч“ анкети, така и качествени данни – дълбочинни интервюта с групи от интерес, в чието провеждане участва и авторът на тази статия. Изготвянето на инструментариума, набора от въпроси за количествените и качествените изследвания и определянето на терените е най-вече с насоченост към възможно най-цялостно описание на икономическите, социалните, политическите и религиозните характеристики на изследваната общност. Тези изследователски направления винаги вървят в комплект и рядко се случва да бъде назован един от изброените компоненти без да се посочат и другите – по езикова или логическа инерция – но в случая е важно да се отбележи, че именно на тези направления е обърнато особено внимание, като анкетникът надхвърля 80 въпроса именно в тези 4 насоки.

Също така, инструментариумът от въпроси и похвати е изготвен и така, че да позволи съвместимост на това изследване с предишното му издание – „Нагласи на мюсюлманите в България – 2011“ (в което авторът също има честта да участва), като по този начин, стремейки се да има сходства във въпросите, разбира се, може да бъде проследена и динамичността на нагласите на българските мюсюлмани, като особено се имат предвид скоростните промени и бурното развитие на световната политическа среда през последните 5 години, даващо засилено отражение върху нациите на Европа.

С други думи, изследването е проведено на фона на паравоенните конфликти в Украйна, противопоставянето между САЩ и Русия и засилващия се екстремизъм в Близкия изток и Европа; във време, в което дебатите за идентичност, либерални и консервативни ценности и цивилизационни граници, били те и вътрешно-държавни, изместиха до голяма степен останалите политически дебати от публичната сцена, като на засилващо се, особено внимание се „радват“ народите, изповядващи ислям (поради актовете на тероризъм и бежанския поток). В тази връзка, това издание на изследването предвижда и специален фокус върху някои махали и гета – маргинализирана среда, на която през 2011 г. – в предишното изследване – беше обърнато не толкова голямо внимание.

Изследването обхваща 1 200 души – представителна извадка и по пол, възраст – това са граждани, изповядващи ислям в 16 български области, където традиционно живеят мюсюлмани, независимо дали майчин език им е българският (около 22%), турският (77%),

или друг. Изследването е проведено в периода юни-декември 2016 г., като дълбочинните интервюта продължиха и през началото на 2017 г.

Големият обхват на изследването (над 80 въпроса и крос-таблицы, които генерират стотици статистически фигури) не позволи то да бъде презентирано в неговата цялост по време на конференцията и за това докладът бе фокусиран единствено върху три основни направления, които предизвикваха голям интерес сред участниците в аудиторията. Общ акцент (на трите направления) е политическото представителство, пречупено през статистическата призма на индикатори, свързани с оста на – на първо място – консерватизъм и религиозност, на второ място – новостите в партийното представителство и на трето – нагласите към чужди държави.

Консерватизъм и религиозност

Когато става въпрос за политическо представителство на дадена група, основен въпрос е каква е ценностната система на спомената група. Най-често използваната традиционна ос в тези изследвания е по линия на консерватизма и либерализма. Най-често консерватизмът корелира с дълбоката религиозност, но не винаги – и особено не в случая на Източна Европа и България, според редица изследователи (включително и основателите на този вид проучвания от „World Values Survey“). Изглежда такъв е и случаят с българските мюсюлмани, за които е характерно преимущество на традиционния консерватизъм над религиозния консерватизъм, каквато теза бе защитена по време на презентирането на данните от изследването.

В изследването са заложили множество въпроси по отношение на брачните, семейните и религиозните отношения – които поради известни ограничения не могат да бъдат представени в своята пълнота, но основен мотив е преимущество на традиционния консерватизъм над религиозния консерватизъм (тук е важно да се отбележи, че да – ценностната система на българските мюсюлмани е традиционно консервативна, но такава е и българската ценностна система в своята цялост).

В допълнение, изследваната ценностна система е и доста „практична“ – насочена към бита най-вече – и е неразривно свързана с ежедневните социални и икономически предизвикателства, които едно бедно малцинство, а и едно бедно множество може да изпита (около 65% от анкетираните преживяват месеца с доход под 250 лв.).

Но противно на очакванията и на постулатите на модернизационната теория, в изследваните случаи икономическата безперспективност не води до задълбочаване на религиозните устои. Според изследването, българските мюсюлмани смятат за най-важни в живота си семейството, рода, децата, препитанието и най-малко от изброените – религията и политиката (таблица 1). Считат, че децата трябва да се възпитават в уважение най-вече към възрастните хора, а най-малко – от изброените възможности – към религията (таблица 2). Дори за роля на имама е отредено повече да съветва хората за живота им, отколкото да проповядва религия (таблица 3). Така представените данни показват, че патриархалните консервативни вярвания и ценности са не само типични за изследваната група, но и отчетливо имат преимущество над другия традиционен стълб – стълба на религията.

Таблица 1

Моля ви кажете, доколко важни във вашия живот са:

	Много важно	По-скоро важно	По-скоро неважно	Изцяло неважно	Без мнение
	%	%	%	%	%
Работата	77.7%	18.4%	2.0%	.2%	1.7%
Децата	97.4%	1.4%	.1%	.2%	.8%
Семейството	95.9%	3.7%	.2%		.2%
Приятелите	68.2%	26.9%	3.4%	.4%	1.1%
Рода	79.7%	15.1%	3.6%	.2%	1.4%
Политиката	6.0%	13.0%	37.5%	38.0%	5.6%
Религията	51.0%	34.9%	9.1%	2.2%	2.7%

(Алфа Рисърч 2017)

Таблица 2

Доколко важно според вас е да се възпитават децата в уважение към:

	Голямо значение	Известно значение	Няма особено значение	Не мога да преценя
	%	%	%	%
Възрастните хора	94.2%	5.1%	.5%	.2%
Страната, в която живеят	74.8%	17.9%	5.3%	2.0%
Към мъжа в семейството	88.4%	8.6%	2.2%	.9%
Към жената в семейството	86.5%	11.3%	1.2%	1.0%
Религията	64.1%	24.7%	9.5%	1.7%

(Алфа Рисърч 2017)

Таблица 3

		Col %
Каква трябва да бъде ролята на ислямски религиозен водач?	Да учи хората каква е волята на Аллах, какво пише в Корана	48.1%
	Да съветва хората, когато имат проблеми в личния и семейния	66.7%
	Да подкрепя политиките, които защитават мюсюлманите	4.4%
	Да се стреми ислямът да стане водеща религия	2.2%
	Не знам	11.3%

(Алфа Рисърч 2017)

Още един отчетлив пример в полза на стълба на традиционните авторитети е одобрението на мюсюлманите към някои институции, изброени в таблица 4 (в таблицата е включено и името на Бойко Борисов, но мислейки за институциите като такива, следва частните лица да не се включват) – в частност силовите органи на държавата, вероятно най-консервативните институции; традиционно консервативни институции не само в България, а и по принцип (поради функцията им на бранители, на бранители на статуквото и порядките). В случая следва да се отбележи, че отношението към всички институции е отрицателно и въпреки че доверието към армията и полицията е спаднало почти двойно от 2011 г. (таблица 5), именно те се очертават като институциите с най-голямо одобрение през 2016 г., въпреки няколкото публични акции (по телевизия и други медии), насочени срещу мюсюлманско население (по източната граница на България).

Таблица 4

Какво е вашето отношение към следните институции?

	Положително	Отрицателно	Нямам мнение, не мога да преценя
	%	%	
Парламента	16.5%	45.1%	38.4%
Правителството	17.3%	47.4%	35.3%
Премиерът Бойко Борисов	22.4%	44.7%	32.9%
Съда	17.3%	41.3%	41.4%
Президента	19.0%	35.4%	45.6%
Полицията	22.1%	37.7%	40.2%
Армията	21.8%	26.5%	51.7%

(Алфа Рисърч 2017)

Таблица 5

Какво е вашето отношение към следните институции? (%)

	Положително	Отрицателно	Неутрално	Без отговор
Президента	39,6	16,2	43,8	0,5
Полицията	31,3	17,4	50,7	0,7
Армията	26,2	12,5	60,4	0,9
Съда	24,1	22,9	51,6	1,4
Прокуратурата	22,7	24,8	51,2	1,4
Парламента	13,4	43,8	42,4	0,5
Правителството	12,7	41,4	45,4	0,5

(Иванова 2014:247)

По отношение на преимуществото на традиционния консерватизъм над религиозния консерватизъм, други основни примери, представени по време на доклада, са и следните няколко таблици, показващи още щрихи от отношението на мюсюлманите към религията, забрадяването и приемането на бежанци, които също са мюсюлмани.

Таблица 6 от изследването показва, че едва 20,5% от анкетираните считат исляма за единствената вярна религия, а най-висок е процентът на тези, които смятат, че няма само една вярна религия и че всяка религия съдържа основни истини (47,3%).

Таблица 6

	Col %	
Кое твърдение е най-близко до Вашето мнение?	Ислямът е единствената вярна религия	20.5%
	Ислямът е вярната религия, но и в християнството и юдаизма (израилтянството) се съдържат някои основни истини	19.0%
	Няма само една вярна религия, всички големи световни религии съдържат някои основни истини	47.3%
	Няма вярна религия	2.6%
	Не знам, не мога да преценя	10.5%

(Алфа Рисърч 2017)

Данните от анкетираните показват и че са разделени по отношение на въпроса дали трябва да се изучава религия в училище (таблица 7), но са като че ли по-единни в неодобрението си учениците да се забрадяват (таблица 8). Тоест отново може да се говори за положение, в което религиозната традиция отстъпва място на културната традиция.

Таблица 7

		Col %
Според вас трябва ли в училище да се изучава религия?	Да	48.3%
	Не	51.7%

(Алфа Рисърч 2017)

Таблица 8

		Col %
Трябва ли да бъде разрешено носенето на забрадка в училище?	Не, не трябва да бъде разрешено	54.9%
	Да се разреши в цялото училищно образование- от 1 до 12 клас	9.7%
	Да се разреши само в горните, гимназиалните класове	5.2%
	Не мога да преценя	30.1%

(Алфа Рисърч 2017)

И не на последно място – по отношение на осите на религиозност и консерватизъм – важно е да се отбележи, че има и широко неодобрение от българските мюсюлмани към приемането на имигранти/бежанци. Ако в изследването от 2011 г. нагласите за приемане или отхвърляне на икономически имигранти (таблица 9) са почти еднакви (26% и 29%), то по отношение на приемането на бежанци/имигранти – в новото, съвременно изследване – е изключително негативно: най-висок процент са отговорили, че не трябва да се приема никого, последвани от тези, които смятат, че държавата трябва да регулира бройката (таблица 10).

Таблица 9

Какво ще кажете за това хора от по-слабо развити страни да идват на работа в България? (%)

Изцяло да се забрани на чужденци да идват да работят тук	29,9
Да се позволи на всеки, който иска да дойде	26,2
Да се позволи на чужденците да идват, докато има работни места	16,2
Да се постави строга граница за броя на хората, които могат да идват да работят тук	9,3
Не знам, не мога да преценя	18,5

(Иванова 2014:251)

Таблица 10

		Col %
Трябва ли България да приема бежанци?	Да приема всички	4.7%
	Да приема само определен брой, посочен от държавата	22.6%
	Да приема според квотата на ЕС	16.7%
	Да не приема никого	38.5%
	Не знам, не мога да преценя	17.5%

(Алфа Рисърч 2017)

Но въпреки тази голяма промяна в отношението към имигрантите в България, като цяло по оста на религиозността и консерватизма не се забелязват големи промени в сравнение с предишното изследване. Но по отношение на резултатите от изследването, касаещи политическото представителство, мислено в най-пряк смисъл – като партийно представителство – обаче се открояват новости; или поне една. И тя е свързана с проникване в иначе традиционно ненарушимия етнически вот или авторитет на Движението за права и свободи.

Политическо представителство

В доклада пример за „проникване“ в мюсюлманския вот бе даден не с новопоявилата се партия ДОСТ (въпреки логичните очаквания фокусът да падне върху нея в този ред на мисли), поради трудността да се предвидят нагласите към тази нова партия; като такава, най-голяма трудност се очерта презумпцията на автора, че по-голямата част от потенциалните привърженици на ДОСТ живеят извън пределите на държавата и по този начин не могат да дадат своя принос в последващите въпроси, свързани с политическото представителство. За това фокусът падна върху друг, по-неочакван политически актьор, който успява да измести нагласите на мюсюлманите в своя полза.

Не е изненада за изследователите, а и за публиката, че ДПС запазва своя авторитет в стремежа за политическо представителство на българските мюсюлмани, както показва таблица 11, но тук се забелязва и по-неочакваният пробив в иначе монолитния модел: През последните 5 години популярността на ГЕРБ нараства 7 пъти, (за сравнение – същият въпрос, зададен в изследването от 2011 г., в таблица 12), като посочилите тази партия на въпроса „ако другата седмица имаше избори, за кого щяхте да гласувате“ от 1,4% нарастват на 9,9%. Наистина – десетина процента не са много, но до скоро въобще липсваха (и в предишното изследване БСП заемаше мястото на ГЕРБ), като в това отношение едно от най-

правдоподобните обяснения би свързала тази разлика с новоизвоювания общински ресурс на ГЕРБ в областните центрове (след местните избори от 2015 г.), който е и огромен работодателски ресурс.

Таблица 11

		Col %
А ако следващата неделя имаше парламентарни избори, за кого бихте гласували?	Без отговор	2.6%
	БСП	5.6%
	ГЕРБ	9.9%
	ДСБ	.3%
	АБВ	.3%
	Реформаторски блок	.7%
	ДПС	55.4%
	Национална партия свобода и достойнство	.7%
	ДОСТ	3.4%
	Друга партия	5.4%
	Не бих гласувал	15.6%

(Алфа Рисърч 2017)

Таблица 12

ДПС	56,5
БСП	5,3
ГЕРБ	1,4
Синя коалиция	0,9
Атака	0,2
Друга партия	6,3
Не бих гласувал	29,4

(Иванова 2014:248)

Новопоявилият се актьор ГЕРБ се споменава също така и в дълбочинните интервюта като активна партия в ромските гета (например, в Столипиново) и изглежда вярно клишетото, че ако голяма част от мюсюлманите не се интересуват от политика, то политиката със сигурност се интересува от тях. И не без резултати – според изследването Бойко Борисов дори

изпреварва с 2 процента по одобрение Лютви Местан и се нарежда трети след Доган и Карадайъ (таблица 13).

Таблица 13

Какво е вашето отношение към следните политици?

	Положително	Отрицателно	Нямам мнение, не мога да преценя
	%	%	%
Ахмед Доган	49.1%	24.2%	26.7%
Корман Исмаилов	14.0%	37.9%	48.2%
Мустафа Карадайъ	41.7%	18.7%	39.6%
Лютви Местан	20.5%	46.3%	33.1%
Бойко Борисов	22.4%	44.7%	32.9%

(Алфа Рисърч 2017)

Разбира се, това се дължи и до голяма степен на самия спад на доверие към Местан. Ако ключово събитие по време на изследването през 2011 г. бе разколът в Главно мюфтийство на Мюсюлманското изповедание в България, то по време на съвременното изследване бе разколът между почетния председател на ДПС – Ахмед Доган – и изключения водач на партията – Лютви Местан.

Поводът за разделението и от там – създаването на нова платформа за политическо представителство – партията ДОСТ, бе обвързано с декларацията на Местан по отношение на свалянето на руския изстребител Су-24 от Турските ВВС над турско-сирийската граница през есента на 2015 г.

Това е изключителен пример за това как дадено политическо представителство се реформира – при това бързо и непредвидимо – според международните отношения, а не според съставляващия го електорат. В тази връзка е интересно да се проследи на коя държава международният авторитет бива признаван от мюсюлманите в България и съвпада ли неговото одобрение с одобрението на партията.

Външни авторитети

Освен индикатори като традиционни ценности и партийни активности, трети основен фактор, който има влияние в нагласите за политическо представителство на дадена група, е и отношението на дадената група към държави, които могат да се възприемат за примерни, или поне за имащи авторитет. Не за изненада изследването (таблица 14) посочва Турция като най-одобряваната държава от българските мюсюлмани – но плътно следвана от Германия (като тези две държави са и основни дестинации за пътуване, при това все по-често за среща с роднини и приятели или екскурзия, отколкото за работа).

Таблица 14

А как смятате, може ли да се има доверие на следните държави?

	Да	Не	Не знам, не мога да преценя
	%	%	%
Русия	51.8%	20.6%	27.6%
САЩ	17.2%	45.2%	37.6%
Германия	64.4%	17.1%	18.5%
Турция	68.4%	12.7%	18.9%
Израел	7.4%	36.4%	56.2%
Саудитска Арабия	13.4%	33.3%	53.3%
Франция	47.1%	20.6%	32.3%
Иран	9.6%	33.6%	56.7%

(Алфа Рисърч 2017)

В допълнение, в разговор от едно от дълбочинните интервюта Турция също така бе посочена и като „втора родина“, където в случай на беда в България българските мюсюлмани могат да продължат своя живот. Авторитетът на тази държава е огромен фактор в търсенията на политическо представителство на изследваната група, като симпатизантите и на ДПС, и на ДОСТ се съгласяват, че е важно доверието на Турция към партиите, които представляват мюсюлманите в България (таблица 15). И двете партии, според мюсюлманите в България, се радват на доверието на Турция, като по-убедителни, обаче, са резултатите на ДПС (таблица 16).

Таблица 15

		Важно ли е за вас доверието на Турция към партиите, които представляват мюсюлманите в България?		
		Важно е	Не е важно	Не мога да преценя
		Row %	Row %	Row %
А ако следващата неделя имаше парламентарни избори, за кого бихте гласували?	БСП	47.1%	22.1%	30.9%
	ГЕРБ	25.2%	37.8%	37.0%
	ДПС	41.8%	18.0%	40.2%
	ДОСТ	39.0%	17.1%	43.9%
	Друга партия	21.1%	31.1%	47.8%
	Не бих гласувал	18.7%	27.4%	53.9%
Total		34.6%	22.8%	42.5%

(Алфа Рисърч 2017)

Таблица 16

Според вас има ли Турция доверие на следните партии?

	Има доверие	Няма доверие	Не знам, не мога да преценя
	%	%	%
ДПС /Мустафа Карадайъ/	37.8%	12.5%	49.8%
ДОСТ /Лютви Местан/	23.3%	14.8%	61.9%
НПСД /Корман Исмаилов/	9.1%	17.3%	73.7%

(Алфа Рисърч 2017)

Но в контекста на разделението между ДПС и ДОСТ, разбира се, ключовата държава е Русия. Според данни от изследването, привържениците на ДПС повече от всички други привърженици одобряват руския президент Владимир Путин, следвани от привържениците на БСП и ГЕРБ, докато ДОСТ са ясно разделени (24%) на две мнения по отношение на доверието си към Путин. Такава е и подредбата по отношение на одобрението на държавата Русия (таблици 17 и 18). Тези данни дават и поле за дебат по отношение на отговора на въпроса „защо Русия се ползва с одобрение сред българските мюсюлмани“, като тезите могат да варират от защита на консервативния модел на ценности и политически живот от страна

на Русия, през противостоенето на недолюбваните (от мюсюлманите) САЩ, до романтиката и носталгията по комунизма (период, който често е описван от изследваните общности като по-скоро положителен, най-вече заради трудовата заетост и липсата на емиграция от страна на роднини и приятели).

Таблица 17

Какво е Вашето отношение към:

		Абдуллах Гюлен			Владимир Путин		
		Положително	Отрицателно	Нямам мнение, не мога да преценя	Положително	Отрицателно	Нямам мнение, не мога да преценя
		Row %	Row %	Row %	Row %	Row %	Row %
А ако следващата неделя имаше парламентарни избори, за кого бихте гласували?	БСП	10.3%	35.3%	54.4%	35.3%	26.5%	38.2%
	ГЕРБ	5.0%	39.5%	55.5%	30.3%	20.2%	49.6%
	ДПС	10.9%	47.2%	41.8%	55.5%	12.3%	32.2%
	ДОСТ	14.6%	22.0%	63.4%	24.4%	24.4%	51.2%
	Друга партия	4.4%	18.9%	76.7%	30.0%	8.9%	61.1%
	Не бих гласувал	4.1%	25.1%	70.8%	21.0%	21.9%	57.1%
Total		8.7%	38.8%	52.5%	42.6%	15.8%	41.6%

(Алфа Рисърч 2017)

Таблица 18

А как смятате, може ли да се има доверие на следните държави?

		Русия			САЩ		
		Да	Не	Не знам, не мога да преценя	Да	Не	Не знам, не мога да преценя
		Row %	Row %	Row %	Row %	Row %	Row %
А ако следващата неделя имаше парламентарни избори, за кого бихте гласували?	БСП	45.6%	33.8%	20.6%	23.5%	44.1%	32.4%
	ГЕРБ	35.3%	35.3%	29.4%	30.3%	45.4%	24.4%
	ДПС	61.8%	14.7%	23.5%	15.9%	43.0%	41.1%
	ДОСТ	31.7%	29.3%	39.0%	31.7%	31.7%	36.6%
	Друга партия	41.1%	18.9%	40.0%	11.1%	52.2%	36.7%
	Не бих гласувал	40.6%	25.6%	33.8%	11.9%	51.6%	36.5%
Total		51.8%	20.6%	27.6%	17.2%	45.2%	37.6%

(Алфа Рисърч 2017)

Одобрението на мюсюлманите към Русия всъщност не отчита спад, въпреки този амбивалентен период на едновременно съперничество и дипломатическо сътрудничество между двете регионални сили, а всъщност дори леко повишение. В изследването от 2011 г. (таблица 19) Русия е третата по доверие страна с (49,8%) - а през 2016 г. (таблица 20) – отново трета – с процентно увеличение (51,8%), въпреки сложната обстановка, опасваща Черно море. Важно е да се поменат и държавите, които са неодобрявани. Такива страни са САЩ, последвани от техните партньори и съюзници – Саудитска Арабия и Израел, нареждащи се преди общи врагове като Иран.

Таблица 19

	Да	Не	Нито да, нито не	Без отговор
Турция	58,8	31,5	7,4	2,3
Германия	56,7	35,6	5,1	2,5
Русия	49,8	41,9	6,3	2,1
Франция	45,1	44,7	6	4,2
САЩ	25,9	54,6	16,7	2,8
Гърция	24,5	53,9	18,8	2,8
Сауд. Арабия	16,9	53,9	22,2	6,9
Албания	9,7	45,8	38	6,5
Египет	9,3	55,1	28,9	6,7
Иран	8,1	45,8	39,8	6,3
Израел	7,2	48,1	38,7	6

(Иванова 2014:252)

Таблица 20

А как смятате, може ли да се има доверие на следните държави?

	Да	Не	Не знам, не мога да преценя
	%	%	%
Русия	51.8%	20.6%	27.6%
САЩ	17.2%	45.2%	37.6%
Германия	64.4%	17.1%	18.5%
Турция	68.4%	12.7%	18.9%
Израел	7.4%	36.4%	56.2%
Саудитска Арабия	13.4%	33.3%	53.3%
Франция	47.1%	20.6%	32.3%
Иран	9.6%	33.6%	56.7%

(Алфа Рисърч 2017)

Заклучение

В заключение може да се каже, че нагласите на мюсюлманите в България са белязани от предвидимостта на традицията, но и от съвременния бит, както проличава и в тематичните направления, разгледани от тази статия: моделът на доверие към чужди държави минава до голяма степен през икономическите нужди, не единствено по оста на културната близост, а традиционната ценностна система и бит имат преимущество над религиозността, което разположение на социални ориентири е една от най-отличителните черти в изследваните нагласи. Слабата религиозност в комбинация с традиционни консервативни възгледи показват едно постоянство и предвидимост на българското мюсюлманско население – положение, на което не много държави от региона могат да разчитат.

ЦИТИРАНИ ИЗТОЧНИЦИ

- Алфа Рисърч (2017). „Нагласи на мюсюлманите в България – 2016” (представително проучване, осъществено от агенция „Алфа рисърч” с финансовата подкрепа на фондация „Конрад аденауер“ и качествено проучване, осъществено с подкрепата на Нов български университет). [онлайн] 15 юни 2017 г. Достъпно на:< http://alpharesearch.bg/bg/socialni_izsledvania/socialni_publicacii.html>.
- Иванова, Е. (2014). Ислямизирани Балкани - Динамика на разказите. Издателство на НБУ.
- Inglehart, R., & Welzel, C. (2005). Modernization, cultural change, and democracy: The human development sequence. Cambridge University Press.

Виолина Кирякова

ХЕРАКЪЛ И ВРЪЗКАТА МУ С АМУЛЕТИТЕ ОТ БАЛКАНСКИТЕ ПРОВИНЦИИ НА РИМСКАТА ИМПЕРИЯ

Abstract

The use of jewelry in Roman times as well as in other eras, is not only for beautifying purpose. In most cases there is a spiritual sense, which fills with the wearing of certain specific ornaments. The magic and the religious component of the jewelry is sometimes only assumed, but in other cases it is clearly visible. In this group of subjects are included subjects with spiritual character, relative to some very common myths in the ancient world - the myth of the Greek hero Heracles or Roman - Hercules. This jewelry group is determined by the shape of the attributes of this character – the Hercules node and the Hercules crook.

In this post, I basically examine some more representative items from the Balkan provinces of the Roman Empire. The analysis is composed of a comparison with objects from other Roman provinces. Conclusions about their characteristics and properties are in demand, both in the context of finding them, and by springs of ancient authors.

Ключови думи : *Амулет, Херакъл, възел, кривак, накит*

Използването на накити в римско време, както и в останалите епохи, не е само с цел разкрасяване. В повечето случаи се влага духовен смисъл, който се изпълва с носенето на определени специфични украшения. Този магически и религиозен компонент на накитите понякога е само предположение, а в други случаи е ясно забележим. Сред орнаментите от този вид се включват специфична група бижута с апотропеен характер, сроден на едни много широко разпространени митове в античния свят - мит за гръцкия герой Херакъл или римския Херкулес. Тази ювелирна група се определя чрез формата на атрибутите на този герой – херкулесовият възел и херкулесовият кривак/пръчка/тояга.

Образът на Херакъл е символ на силата, волята, мощта. Херакъл е защитникът на доброто. Споменаван е още в Омировия епос като герой – смъртен, който не успява да избегне

смъртта, но се изправя срещу самите богове. Чрез многобройните разкази за подвизите на Херакъл, основни негови атрибути са кривакът и възелът. Те носят силна символика и се вярва, че притежават голяма сила като амулети.

Възелът на Херакъл

Възелът на Херакъл е двойно усукан, състои се от два извити ремъка, преплетени така че едната част минава отдолу под другата, над краищата на противоположната лента. Възелът лежи плоско, когато е направен от плат, и затова е използван от хилядолетия при направата на превръзки. Все още се използва широко в медицината. Още от древността се използва за завързването на колани и пояси. Като символ на Херакъл този възел изразява издръжливостта и силата, защита от всички злини на този, който го носи, като по този начин според думите на Плиний Стари в „Естествена история“ превързаните с такъв възел се излекували много по-бързо (Plin., XXVIII, pp. 6, 17). Освен, че има характеристики на амулет, възелът на Херакъл е символ на плодородието, което се потвърждава и от обичая, че през първата брачна нощ съпругът развързва колана на жена си, вързан с такъв възел. (Williams & Ogden 1994, p. 44.) Отново Плиний Стари разказва за весталка девица, чиито пояс бил вързан с възелът на Херакъл (Plin., XXVIII, p. 17), защото девиците се нуждаели от специална защита (Heckenbach, 1911, p. 106.).

Поради тези характеристики, но също така и на елегантния си външен вид, в резултат на симетрично преплитане, възелът на Херакъл става популярен мотив на различни бижута: вериги, колиета, пояси, диадеми, обеци, пръстени или фибули. Бижутата, декорирани по такъв начин, се появяват за първи път в микенския период, става много популярен през втората половина на четвърти век пр. Хр. Като били широко разпространени в целия елинистически свят. Най-люксоznите бижута от този тип са в Тесалия и гръцките острови, но и на брега на Черно море, особено в Керченска област. Безспорно често срещани са и в културата на Скитите (Williams & Ogden, 1994, p. 44.)

Най-ранните образци, датиращи от IV- III век преди пр. Хр, имат на краищата си украса с животински глави. Малко по-късно са били украсени с розети или са без украса, а във финалната фаза между възела и прилежащата верига се вмъква трапецовиден елемент. Въпреки че мотивът на херкулесовия възел достига най-високата си популярност през елинистическия период, използването му продължава и през Римския епоха. Римски бижута – амулети с херкулесов възел са откривани на територията на всички римски провинции в това число и бал-

канските. В по-голяма степен предметите, открити на територията на Балканските провинции, са произведени в местни работилници. Сръбската проучвателка Ивана Попович прави една доста пълна типология на бижутата с мотив херкулесов възел. Тя разграничава няколко групи и подгрупи. Основно ги дели на пръстени, гривни, обеци и верижки. (Popović, 1998. p. 77-92.).

Екземпляри от този вид амулети-бижуа се срещат не само по средиземноморското крайбрежие, но и в Централни и Източни Балкани, Баре, Сирмиум (Сремска Митровица), Филипопол, Рациария, Одесос. За съжаление има и предмети с неясен произход като например наскоро прибраното в НИМ съкровище с огърлица с възелът на Херакъл, датирани V - VI век. (обр.1)

За апотропейния характер на тези бижута е много ярък примера на откритото съкровище в женски гроб от Одесос, в което са открити златна обеца с херкулесов възел и пръстен с камък, върху който е изобразена богинята Фортуна¹. (обр. 2)

Амулет с типична форма на възела на Херакъл е открит в Рациария. В момента този амулет е съхранен в античен фонд на НАИМ–БАН. Абсолютно същият екземпляр е открит в женски гроб от Бон, Германия и е датиран края на III век. (Обр.3)

Херкулесов кривак или кривакът на Херакъл.

Друг вид предмети, носещи символ на Херакъл, са амулетите от типа „Кривака на Херакъл“ или „Херкулесов кривак“. В литературата са познати и двете наименования. Един от основните атрибути на Херакъл е кривакът – символ на неговата мощ. За пръв път този атрибут се споменава от Пизандър през VII-VI век. Амулетите от типа кривака на Херакъл защитават от болести и злини. Римската армия както в нисшите, така и във висшите си слоеве, почита Херакъл. Поради тази причина амулетите от този тип са силно разпространени там, където има войнишко население. Войниците вярвали, че този амулет ще им донесе сила и мощ да побеждават врага и ще ги пази от болест, смърт и зло. Широкото разпространение на този тип амулети показва, че е бил носен от различни етноси и от римската войска (Владкова П. 1998, с. 103- 109). Освен при войни, кривакът на Херакъл е откриван и в гробове на жени и деца (Worner, 1964/1966), p. 180).

¹Огромни благодарности на служителите в античен фонд на АМ Варна за предоставените материали.

Амулети от този тип са широко разпространени във всички Римски провинции от Британия до днешна Украйна. Били широко разпространени в Черняховската култура. (J. Worner, 1964/1966, pp. 176-183)

Като амулети те се носят на гerdани или обеци и са направени предимно от злато, въпреки че има образци, изработени от сребро, кехлибар или други луксозни материали. Често срещани са амулетите от този вид, изработени от кост. Тяхната форма имитира боздуган или кривак. Те са с конична, призматична, кълбовидна или многоъгълна форма. Амулетите, изработени от метал, са богато украсени с орнаменти на повърхността си, изпълнени с филигран, гравирани, канализирани или инкрустирани със стъклена паста, имитиращи структурата на дърво. При амулетите, изработени от кост и дърво, най-често украсата е от врязани линии.

При един екземпляр от Кьолн връзката с Херакъл и предметите, носещи негови символи, се доказва и чрез инкрустиран надпис DEO / HER [CULI]. (Worner, 1964 (1966), p. 176), датиран II век.

Сред повече от 60 регистрирани образци, изработени от злато, от цялата територия на империята, най-ранната дата на изработка на бижута от този вид е от края на II век. През III век е времето, когато култът към Херкулес става най-популярен. Последователите се откриват в различни слоеве на обществото. Култът към Херкулес се засилва по времето на Траян и Хадриан, става още по-очевидна в религиозната политика на Антонин Пий и Марк Аврелий, и достига истински връх през управлението на Комод, който сече монети с надпис Hercules Romanus и по-късно Hercules Commodianus. (Noll, 1984, pp.445-446). (Обр. 4)

Златни висулки с кривака на Херакъл са откривани в Сирмиум, Виминациум (I. Popović. 1998. 77-92.), Сердика, Николаево, Филипопол и др. (Ruseva-Slokoska, p. 151.) (Обр. 5) Предметите са датирани най-общо края на II - III век. Датировката е на база контекст на намирането и паралели от други провинции.

Последователите на този култ са все по-многобройни и това се доказва с голяма популярност и масово производство на висулки, оформени като херкулесов кривак в целия III век. Някои екземпляри от затворените асоциации, като съкровището Тетфорд в Англия, показват следи от тази мода, дори в IV век. (Johns & Potter, 1983, Pl. 2, 28, 29.) Производството на висулки от кост с формата на кривак е изключително голямо през III и IV век и по днешните български земи. (Владкова 1998, с. 103- 109)

„Кривакът на Херакъл“, изработен от кост, е сред най-разпространените в Долна Мизия и по-специално Долнодунавския лимес, амулети. Екземпляри са открити в Рациария, Ятрус,

Ескус, Нове и др. (с. 103- 109) Амулетите представляват пръчици с елипсовидно сечение, заоблена или заострена в единия край и сложно профилирана в другия. При сложнопрофилирания край се намира и отвора за нанизване. Дължината на този тип амулети варира между 6 и 10 см. (Обр.6).

Датират се според пластове, в които са намерени – III - IV век.

Амулетите от този тип са широко разпространени във всички римски провинции. Вероятно започват да се появяват в началото на III век. Такива амулети са били окачвани на сребърни или бронзови халки. (Worner, 1964/1966, p. 182.) Понякога този тип амулети били носени на врата или на пояса. (Владкова, 1998, с. 103- 109)

Произходът и развитието на някои форми, в зависимост от културния контекст, биха могли да бъдат свързани с различни преки или косвени влияния, чиито следи понякога могат да бъде последвани назад дори за няколко века.

Амулетите с Херкулесови символи показват нуждата на населението от вяра и защита, а същевременно демонстрират приемственост с по-старите елинистически вярвания. Безспорно образът на Херакъл е бил познат и почитан при различни етноси и народи, което личи по широкото разпространение на неговите символи.

Изображения:

Обр.1 Огърлица и обеци. НИМ

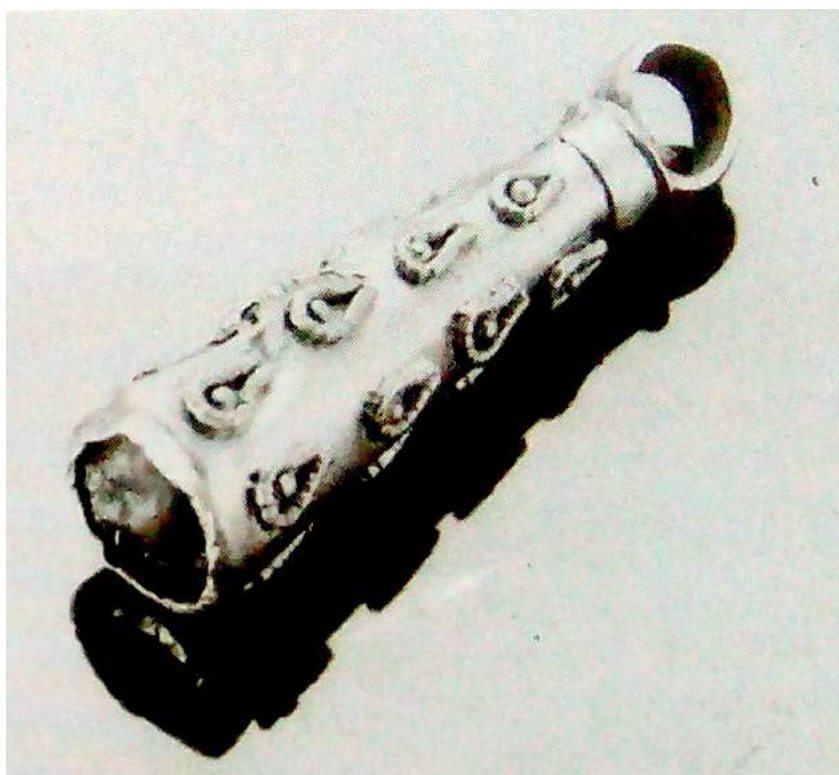
Обр. 2 Обаца. АМ Варна

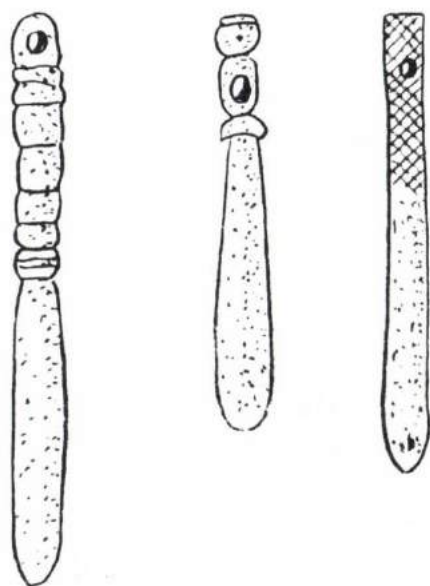
Обр. 3 Херкулесов възел. НАИМ - БАН

Обр.4

Обр.5 Златен амулет тип „Кривакът на Херакъл“. Сердика

Обр. 6 Костни амулети тип „Кривакът на Херакъл“. Нове.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Владкова (1998). Амулети от кост и рог от Долна Мизия. *Известия на историческия музей – Велико Търново*, XIII.
- Johns, C., Potter, T. (1983). *The Thetford Treasure. Roman Jewellery and Silver*. London, nos 28, 29, Pl. 2, 28, 29.
- Williams, D., Ogden, J., (1994). *Greek Gold. Jewellery of the Classical World*. London.
- Heckenbach, J., (1911). *De nuditate sacra sacrisque vinculis*. Giessen.
- Worner, J. (1964/1966). Herkuleskeule und Donar-Amulett, *Jahrbuch des römisch-germanischen Zentralmuseums Mainz*, 11.
- Popovic, I. (1998). *Roman Jewellery in the Form of Hercules Symbols in the Central Balkans*. *Starinar XLIX*, Beograd. 77-92.
- Plinius – *Historia Naturalis*, XXVIII
- Noll, R. (1984). Goldene Herkuleskeulen-Exkurs, *Jahrbuch des römisch germanischen Zentralmuseums*. Mainz, 31.
- Ruseva- Slokoska (1991). *Roman jewellery : a collection of the National Archaeological Museum*. Sofia.

Ekaterina Stamboliiska-Petrova

THE IDEA OF STATUS IN PREHISTORY. CONCEPT AND FACTORS INFLUENCING THE SOCIAL STATUS DURING THE CHALCOLITHIC PERIOD

Abstract

The paper discusses the role of the individual in the Prehistoric societies, paying attention to the factors influencing the formation of status in Prehistory and the way it was displayed through the material culture. The paper is focused on the gold and copper artifacts found in the necropoleis of Varna and Durankulak as an indicator for social status and identity during the Chalcolithic period. The paper aims to shed further light on the social scale organization of the Chalcolithic communities, paying attention to the role of the individual and the factors influencing personal status.

Key words: *social structure, status, identity, Chalcolithic period, copper, artifacts*

Introduction

Since its discovery in 1972, the Varna Chalcolithic necropolis, where numerous gold and copper artifacts have been found, considered part of the belongings of outstanding members of the community, has raised a number of questions regarding the social structure and ranking, including questions related to the very idea of status in Prehistory and the way it was displayed through material culture. The purpose of the present article is to discuss the question of status and identity in Prehistory and especially during the Chalcolithic period, in the context of social and economic development of the Chalcolithic Black Sea societies, paying attention to the importance of mining and trading as factors influencing the nature of social structure and the role of the individual in it during the 5th millennium BC. Furthermore, the paper aims to reveal the principles underpinning individual status in Prehistory, focusing on kinship ties as a mechanism of obtaining and transmitting status.

The observations and conclusions made in the paper are based on the results and analyzes of the investigations of Chalcolithic necropoleis carried out on the territory of Bulgaria over the past 70 years. Due account is being taken of data from the study of the necropoleis at Varna (Ivanov 1978), Durankulak (Todorova 2002), Devnya (Todorova 1971), Vinitsa (Raduncheva at al.1976), Golyamo Delchevo (Todorova at al.1975), Radingrad (Ivanov 1978), Targovishte (Angelova 1986), Omurtag (Angelova 1999), Lilyak (Ovcharov 1963), Demir Baba Teke (Mateva 1997) as well as of the recent researches of Kozareva Mogila and Provadia, the Solnitsata necropoleis (Annual Arcaheological Reports 2015). The reason to focus on necropoleis as a source of information regarding the social status and ranking is the multilayer information that burial practices reveal. As mentioned by Renfrew, one of the most informative insights into the individual's status is offered by the discovery of human physical remains accompanied by artifact deposits in the grave (Renfrew 2004, 199).

Study of burial practices on the territory of Bulgaria

Getting an overall picture of the investigation and study of burial practices in Bulgaria reveals that the beginning of research dates back to the mid-XXth century, when the first information has been published by Georgiev in 1957 (Georgiev 1957). Investigations on a larger scale have been carried out by T. Ivanov. His study, dedicated to the Neolithic and Chalcolithic burials on the territory of Bulgaria, published in 1978, represents a significant attempt towards systematization of the existing information. A new perspective in studying the Prehistoric burials is presented by J. Chapman in the study "Meaning and illusion in the study of burial in Balkan prehistory" (Chapman 1983), which discusses the intra murus burial practices. The topic is also explored by Y. Boyadzhiev in the article "Intra muros burial practice throughout the Neolithic and the Chalcolithic: a custom or an exception" (Boyadzhiev, 2001). Research on a larger scale, covering a vast territorial range, has been carried out by H.Parzinger (Parzinger 1993, 312) and by K. Lichter (Lichter 2001). A significant attempt to collect and systematize information on the Neolithic burial practices is made by K. Bachvarov (Bachvarov, 2003). Significant contribution to the study and interpretation of the Chalcolithic burial practices is made by H. Todorova (Todorova, 1986) in the monograph "The Stone-Copper Age in Bulgaria (5th millennium BC)" published in 1986.

The analysis of burial practices has become more thorough and in-depth as a result of the expansion of research activities and accumulation of new data sources. Furthermore, the

research carried out at the end of the 1960s and during the 1970s sheds new light and provides different perspective for the investigation of burial practices of the Chalcolithic period. At the end of the 1960s and the beginning of the 1970s numerous necropoleis are studied across the territory of Bulgaria. In 1969, as a result of rescue excavations, the necropolis of Devnya has been discovered (Todorova, 1971). Three years later, in 1972, the necropolis of Varna has been discovered.

At the end of the 1960s and during the 1970s two more necropoleis – in Vinitsa (Raduncheva et al, 1976) and in Golyamo Delchevo (Todorova et al, 1975) have been investigated. During the same period the site and necropolis of Ovcharovo have been studied (Todorova, 1976). The necropolis of Radingrad has been studied during the period 1974-1977 and again in 1980 (Ivanov, 1978). The necropolis near Targovishte is found and studied in 1979 (Angelova 1986, 49). New light on Prehistoric burial practices is shed by the discovery of Durankulak necropolis in 1979 (Todorova, 2002), considered to be the biggest in the Balkan Peninsula. The closed archaeological complexes at Durankulak allow to address the problem of relative chronology of the Late Neolithic and Eneolithic phenomena in the region of Lower Danube (Todorova 2002, 35).

Recent research has provided new insights regarding the burial practices during the Neolithic and Chalcolithic period. The newly discovered necropoleis of Kozareva Mogila and Provadia, the Solnitsata give new perspectives for investigation of the Chalcolithic burial practices.

Burial practices as a source of information on the social status

Studying of the social structure and individual's status through the prism of burial practices is a demanding task. According to Renfrew an important point to be taken into consideration is that what is buried with the deceased person is not simply the exact equivalent either of status of material goods owned or used during life (Renfrew 2004, 199). The meaning and value of the artifacts could change accordingly to the context and religious believes. Even in the same context the meaning of a certain artifact could be different. Paying attention to the grave goods as a potential way of expressing status, according to Alekshin, the criteria for wealth of grave-goods assemblages depend on the particular historical situation (Alekshin 1983, 141). Furthermore, the concept of status should be regarded as closely related to the character and development of the entire social and economic structure in which the relationships and

interactions between the individuals were of crucial importance. In order to gain better understanding of status, attention should be paid to the entire cultural context in which the formation and development of the status is taking place.

Cultural and chronological background of the Chalcolithic period. Regional particularities

The Copper Age, a period of human race evolution, is also known as Chalcolith (*χαλκός*, *khalkós*) or Eneolith (*aeneus*). This period is generally considered as a transition between the Neolithic and the Bronze Age. That was an era of fundamental economic, social, political, and cultural development, made possible by the economic advances of the Neolithic and providing in turn the essential basis for the innovations of the Bronze Age. (Enciclopedia Iranica). From chronological point of view the Copper Age concerning Bulgarian lands broadly fits within the 5th millennium BC. A two-segmented chronological model as well as a three-segmented one is generally accepted. The first one includes the Early and Late Chalcolith, while the three-segmented model involves a middle stage, recognized as a Middle Chalcolithic. The earliest phase is recognized by G. Georgiev as *Karanovo V* (Maritsa Culture). The middle one is named by H. Todorova *Maritza IV Culture*, (Nikolov 2006, 93), while the latest phase appears as *Karanovo VI Culture* (Nikolov, 93). Based on the absolute dates the first, earliest phase covers the period 4900/4850 – 4600/4550 BC (cal. BC). The middle one fits within the frame of 4600/4550 – 4500/4400 BC, and the third, latest phase spans 4500/4400 – 4100/3800 BC. (Boyadzhiev 1995).

One of the innovations of the Chalcolithic period is the emergence and development of copper and gold metalwork. According to H. Todorova, the earliest metal findings in Bulgaria date back to the Late Neolithic (around 5000 BC). These artifacts are very small copper decorations. Copper beads are found in Usoe near Varna and in grave 626 of the necropolis of Durankulak (Todorova 2002, Tabl 107), as well as in Topolnitsa-Promachonas in the region of Petrich. These finds are a very important marker as they indicate the increasing social complexity (Todorova 2003, 276). The gold and copper artifacts found in both settlements and necropoleis raise many questions related to the origins of copper and gold metallurgy in the Bulgarian lands as well as questions related to the chronological priority of copper metalwork versus gold metallurgy. According to scientists as Renfrew (1969), the emergence and development of metallurgy in the Balkans has its autochthonic character. This fact has been

evidenced by the development of the vast Balkan-Carpathian metallurgical province in the 5th millennium BC, its recognized centers being Ai Bunar in the territory of Bulgaria; Rudna Glava in Northeast Serbia and in Transilvanian. (Todorova 1986, 151). From chronological point of view, the earliest center is the one of Ai Bunar, which corresponds to the early Chalcolithic (Todorova 151).

As a new activity, metallurgy underwent several phases of development (Todorova 1986, 145), representing not only the technical changes in metal utilization but also revealing the changes in people's attitude toward the metal (copper), its technical qualities and value.

Copper is considered as the first used metal (Pernicka and Antony 2010, 163). However, the discovery of numerous gold objects in the Chalcolithic necropolis of Varna raises many questions on the priority development of gold metallurgy and its relation to copper metalworking. According to authors like V. Leusch, B. Armbruster, E. Pernicka and V. Slavchev, overall there is more evidence for *chaîne opératoire* of copper than of gold. Based on the technological similarities that have been recorded, it was discussed that both metallurgies might equally be part of the same development, so they could be potentially considered as synchronous inventions. (Leusch, Armbruster, Pernicka et al, 2015, 371). An important fact has been observed concerning the melting temperatures of copper and gold. Copper melts at a temperature of 1083°C, a fact that clearly shows that a gold casting technology (with a slightly lower melting temperature of 1064°C) was also available. (p. 371). However, recent investigations on gold and copper invention sequence give a priority to copper metallurgy, its origins assigned to the first half of the 5th millennium BC in the Central Balkans, Thrace and the West Pontic region (p. 370). On the other hand, according to the published dates, from chronological point of view, the invention of gold metallurgy falls in the time-span between *c.* 4650/4600 and 4450/4400 BC (p.370).

The question of gold working invention emerges as a major issue when studied in the context of Varna Chalcolithic necropolis, where numerous gold and copper artifacts have been found. The necropolis of Varna is considered as one of the greatest concentrations of wealth in Prehistoric Europe (Chapman 1991, 152). Apart from the technological questions, that the presence of metal objects generate, the discovery and concentration of such a considerable quantity of metalwork raises fundamental questions related to the social structure and cultural development of the Chalcolithic communities of the coastal Black Sea area in Northern Bulgaria. Considering the Chalcolithic societies (on the territory of Bulgaria) as egalitarian, the

record of “rich graves” raises the question of existence of a complex social structure, implying the idea of social stratification on a vertical scale.

The idea of status in Prehistory

When discussing the status of Prehistoric societies, the main question to be discussed is the one related to the idea and concept of status in Prehistory, as well as the one concerning the necessity of expressing status and the way it was displayed.

The topic of social status and identity arises as a major issue when considered in the context of social structure. Since one’s status tends to vary with the social context (Enciclopedia Britanica 2015), the understanding of the concept of status should be seen as a result of the entire socio-economic development of the community, in which the individual’s relationships and the interactions between individuals played an essential role for the formation of the character of social structure and its further development. Looking at the dictionary definition of “status”, it is defined as a social phenomenon concerning position or rank in relation to others. As humans interacted in a different way between each other under the influence of various factors and conditions (which will be discussed further in the text), the concept of status has changed over time.

When studying the topic of status in Prehistoric societies, the superposition of certain individuals or groups of individuals should be seen through the prism of the so called “know-how”, paying attention to the knowledge and skills some persons (members of the community) had in contrast to the others. Having knowledge in relation to the access, procurement and exploitation of natural resources or abilities to elaborate certain items was of great importance for the survival of Prehistoric societies, when economy was mainly based on activities directly associated to nature. The above-mentioned gives ground to consider that the role of the individual during Prehistory is defined to a certain degree by the contribution the person had toward the prosperity of the community. Status was not “automatically” obtained but was influenced by the knowledge, skills and personal qualities the individual was presenting in the daily life activities aiming to achieve welfare for the entire community. However, having specialized knowledge and know-how that the other co-members were missing, was a fact giving premises for the establishment of a higher social position of the individual within the society, which could be related to prestige. In this sense, status in Prehistoric societies should be mostly seen as a high social position, bearing the features of prestige. However it should be stressed that this kind of prestige was obtained because of the personal qualities and deeds of the individual and was often associated to leadership and prowess.

According to Renfrew the kind of status, closely related to the idea of “prestige” is typical for the relatively egalitarian societies (Renfrew 2004, 200).

On the other hand, the further development of the idea of status should be related to the leading position that some activities (such as metallurgy) obtained through time, respectively reflecting the relationships and interactions between individuals in the context of increasing value and demand of the newly appeared material (metal) items (Renfrew 1986, 153). Furthermore, the concept of status and prestige during the Chalcolithic period should be seen as closely related to the development of the copper and gold metallurgy as well as strongly influenced by the achievements of the Neolithic such as the emergence of agriculture, establishment of stable settlement pattern, accumulation of material goods and population growth, which played the role of a stable background for the further development of the agricultural communities during the Copper Age.

As a new activity and branch becoming part of the Chalcolithic economy, metallurgy required new kind of specialized knowledge and organization of people, which reflected the social structure and the role of the individual in it, creating greater complexity and conditions for the formation of new kind of status and identity, strongly influenced by the metal production and distribution.

When considering metallurgy as a factor of influence over the social structure, the following important points deserve to be highlighted:

- Metal source access, control and procurement;
- Techniques used;
- Craft specialization – ‘know-how’;
- Metal process organization – principles of people involvement in the process; and
- Distribution of the final product - formation of trade network systems and markets; control over networks and suppliers.

The above points are often stressed as factors reflecting the social structure organization during the Chalcolithic period, leading to its modification and greater complexity (Biehl and Marciniak 2000, 181) in a sense that the development of metallurgy and craft specialization determine the formation of centralized society (Renfrew 2004, 215) and the emergence of new social units, closely related to the metal production, interacting with each other as well as with the already existing ones. Therefore, the emergence of these organizational bodies might have triggered the formation of ‘new types of persons’ with ‘new statuses’ (Chapman et al. 2006, 162–3).

Nevertheless, one of the main factors influencing the modification of the social structure and the formation of new ranking idea during the Chalcolithic period is the concept of value that

metallurgy created through the demand of metal items and the development of exchange trade networks (Renfrew 1986).

Several types of value have been distinguished, including labor value, use value, as well as exchange value (Renfrew. 1986, 157-9). Hence, it is logical to assume that it is not the metal as a material itself which gives value but the attitude people had toward the metal under the influence of certain factors such as production, demand, exchange, consumption, etc.

Considering the question of metal objects value in the dawn of gold and copper metallurgy, it appears that there used to exist “another kind” of metal value (Renfrew 1986, 158), closely related to prestige, bearing the features of inner, symbolic meaning. As mentioned by Todorova, in the earliest phases of the Chalcolithic period, the artifacts produced of copper were of great value. (Todorova 1986, 145). During these initial phases, very few people or groups of people had the knowledge and respectfully the privilege to deal with the metal production. Hence people dealing with metal enjoyed prestige, expressed by small metal objects - perhaps personal belongings as those found in the necropolis of Durankulak. The symbolic, prestige meaning of metal during the early stages is accepted by many scholars. According to Renfrew (1986), the metal products had novel properties that made them attractive to use as symbols and as personal adornments and ornaments, in a manner that, by focusing attention, could attract or enhance prestige. Accepting the initial, inner symbolic meaning and value of both copper and gold, through the development of the metallurgy, the value of the metal upgraded, becoming strongly influenced by the demand and consumption which also reflected the social structure and status, as well as the way the status and ranking were expressed. It could be assumed that the changing concept and type of status people had during the Chalcolithic reflected in the way status was expressed. One of the new distinctive features of the Chalcolithic society was the willingness to express one’s social ranking in a visible way by means of the material culture. According to Renfrew (1986), based on the study of Varna necropolis, high personal status occurs at the time of development of attractive commodities. Apart from the possession of new, attractive commodities such as metalwork pieces, displaying one’s high social ranking was also possible though the inclusion of very large quantities of high-value objects already in circulation (Renfrew 1986, 154-4). As expressing status and identity through the material culture (especially through metal objects) became an important feature, characterizing the Chalcolithic society, the production and distribution of metal as a raw material or as finished work acquired greater significance, contributing for increasing the importance of people directly in charge of metal production and supply, giving them higher status in terms of elites. According to J.

Chapman the richest graves of Varna necropolis are evidence not only of individual wealth but also of the corporate prestige of lineage groups (Chapman 1991, 165).

As already mentioned, during the 5th millenium BC the Bulgarian lands comprised a part of the vast Balkan-Karpatian metallurgical province, the main center for the Bulgarian lands being Ai Bunar. It is possible to assume that not all the territories had the same access to metal. Thus, in the conditions of growing demand and consumption the importance of metal supply soared. It could be further assumed that the disparities in access and supply have given rise to the need as well as to aspirations for control over the resources. As accepted by Chapman in the case of Varna, the differences between grave goods at the Varna cemetery are result of competition between elites (Chapman 1991, 167).

The widespread use of metal and its distribution should be seen as a result of the complex development of metallurgy in the 5th millenium BC. A trend of increasing copper and gold needs has been recorded during the so-called Middle Chalcolithic and up until the Late Chalcolithic. According to Todorova, (2003) the initial upsurge of metal use appeared in the Middle and Late Eneolithic.

Getting back to the origins of metallurgy, it is possible to assume that in the beginning the persons directly involved in the metal production were the ones who possessed metal objects. However, upon developing further the metal production and discovering the real qualities of the metal as well as under the influence of the already existing idea of prestige, the value of metal started to change and so did the demand for it. The further development of status should be seen as closely related to the interactions between individuals directly involved in metal production and distribution, and on the other hand in those persons who had the necessity of the new, attractive at that time, metal items. As a result it is interesting to see whether the prestige and status of people who were directly involved in metal production equaled that of individuals who managed to obtain and possess metal items by exchange. Did both groups enjoy the same status and was it expressed by the same type of artifacts? One of the most interesting and important questions that remain unsettled is the question related to the final users of these products and the necessity of possessing such kind of objects as a manner of expressing one's status in a demonstrative, visible way.

Expressing of status through the material culture (metal artifacts)

Focusing on the burial remains as one of the spheres of social life where status is presented, two basic models could be distinguished of displaying social ranking through material culture: the

first one involves societies where personal wealth in terms of valuable possessions is not impressively documented, but where the solidarity of the social unit was expressed most effectively in communal or group activities. On the other hand, the second model, concerns societies where a marked discrepancy in personal possessions and in other material indications of prestige appears to document a salient prestige ranking, often without evidence of large communal meetings or activities (Renfrew 1974, 74).

The act of laying metal artifacts in the grave as grave goods of the deceased should be seen as part of the entire burial ceremony in which the attitude of the then community is also recorded. In order to better understand the connection of the grave-goods to the deceased person, an important point to explore is the value of objects at the time they were laid in the grave. Of great importance is to establish whether the objects were personal belongings or a material culture evidence revealing the existence of certain religious and spiritual traditions. Interesting results have been shown by the grave goods investigation of Varna necropolis. According the Leushe (2015) many of the objects from Varna I cemetery appear to have been produced for specific consumers or even funerary purposes. On the other hand, there is another group of artifacts indicating that certain items have been worn by a person or several persons before they were deposited (2015, 365). The above-mentioned gives ground to believe that grave goods of different value used to exist. However, finding items that had been worn leads to the important question on the character of status in the Chalcolithic – whether it was inheritable or not. To what extent metal items could be an evidence for the heredity of status and the importance of kinship ties as factors influencing the formation of social core units?

According to scientists like Lichter (2001), the existence of metal grave goods in children's graves could be considered as one of the indicators confirming the hierarchical character of status. The indicated question is a point of heated scientific discussions that by now have proved unable to give an unequivocal answer.

Discussion

Considering the metal objects as a source of information related to the social status in the context of increasing metal use and demand leads to interesting observations, comparing settlement to burial context.

The overall picture of the metal artifacts distribution across the territory of Bulgaria during the Chalcolithic period reveals a certain discrepancy between the number of metal objects discovered in settlements and in necropoleis. The fact that the number of metal artifacts found in necropoleis

(only in the necropolis of Varna 1820 gold objects weighing 5,399 gr. have been registered (Ivanov 1987, 24)) exceeds the number of artifacts found in settlements gives ground to believe that the concept of metal and the way it was perceived was different comparing settlement and burial context. This fact poses the question whether the importance of metal was greater in burial context when connecting it to burial rites and practices.

Furthermore, this leads to the conclusion that the meaning and value of artifacts could change according to the context. Even within the same context, the reason of certain artifacts to be presented could be different (revealing different aspects of a certain social phenomenon). If accepted, the hypothesis that any stratification used to exist on the base of metal distribution would be mainly based on the distribution of metal objects in graves. It is important not to forget that burial rites reflect not only the real life but also represent many aspects of the religious and spiritual life of the community. It should be noted that what is buried with the deceased person is not simply the exact equivalent either of status or of material goods owned or used during life (Renfrew 2004, 199).

If we, however, accept that burial remains reflect a certain kind of social ranking and status, this leads us to a whole lot of very important questions: Why are these objects put only in graves? Why don't we find such artifacts (e.g. golden axes) in the settlements? How was the status expressed in the living community? Did members of the community have the need to express their status by metal objects when alive? Did community members enjoy the same status when alive and when dead? Or there simply existed different ways of expressing the status of the alive and of the dead?

Conclusions

Apart from the innovations the Chalcolithic brings in terms of accumulation of raw materials and development of copper and gold metallurgy, the concept of a new type of status comes into being during that period. Finding of numerous gold and copper artifacts in the Chalcolithic necropoleis provides much information regarding the social ranking while at the same time raising a number of questions related to the interpretation of these objects as a sign of status and prestige. As a complex and highly organized activity metallurgy brought social and economic changes resulting in the emergence of a "new type of people and statuses" in an environment strongly influenced by the increasing metal value and demand. The initial concept of status related to prestige gained through personal qualities and "know-how" oriented toward the prosperity of the community has been updated and strongly influenced by the idea of value and demand the development of metallurgy creat-

ed. The evolution of the concept of status is reflected in the way status was displayed. Expressing status in a visible way through the material culture and particularly through metalwork is a distinctive feature of the Chalcolithic society. The accumulation of archaeological data (related to necropoleis) and implementation of new approaches opens up wider avenues for research and study of the social status during the Chalcolithic period.

BIBLIOGRAPHY

- Aleksin, V.A. (1983) Burial Customs as an Archaeological Source. *The University of Chicago press journals*, 22 (2), pp. 137-151.
- Angelova, I. (1979) Archaeological research of the Neolithic settlement of Ovcharovo - the Forest, Targovishte district. In: *Archaeological excavations and discoveries*, pp. 21-22.
- Angelova, I. (1986) The Eneolithic settlement mound of Targovishte. In: *Interdisciplinary investigations XIVA* (in Bulgarian).
- Bachvarov, K. (2003) *The Neolithic Burial Practices*, Sofia, 2003 (In Bulgarian).
- Biehl, P. and Marciniak, A. (2000) The construction of hierarchy: rethinking the CopperAge in South-Eastern Europe, in *Hierarchies in Action: Cui Bono*, ed. M.W. Diehl. (Center for Archaeological Investigations Occasional Paper 27.) Carbondale (IL): Southern Illinois University, pp. 181–209.
- Boyadzhiev, Y (1995) Chronology of Prehistoric cultures in Bulgaria 1995, In: *Prehistoric Bulgaria*, pp. 149-191.
- Boyadzhiev, Y (2001) Intra muros burial practice throughout the Neolithic and the Chalcolithic: a custom or an exception. *Archaeology*, 3-4, pp. 16-25.
- Boyadzhiev, Y. (2006) Individual mobility and inter-community contacts in the 5th millennium BC (according to data from necropoleis) In: *Bulletin of the archaeological museum*, XXXIX (in Bulgarian).
- Chapman, J. (1983) Meaning and Illusion in the Study of Burial in Balkan Prehistory In: *A. Poulter (ed.) Ancient Bulgaria. Papers presented to the International Symposium on the Ancient History and Archaeology of Bulgaria*, University of Nottingham, 1981, Part 1, pp. 1-42.
- Chapman, J. (1991) The creation of social arenas in the Neolithic and Copper Age of South East Europe: the case of Varna. In: *P. Garwood, P. Jennings, R. Skeates and J. Toms (eds) Sacred*

- and Profane*, Oxford Committee for Archaeology Monograph, 32. Oxford: Oxbow, pp. 152–171.
- Chapman, J. et al. (2006) The social context of the emergence, development and abandonment of the Varna cemetery, Bulgaria. *European Journal of Archaeology* 9 (2–3), pp. 159–83.
- Dimitrov, K. (2007) *The copper metallurgy of Black Sea West point, the middle of V mil BC – beginning of IV mil BC*.
- Enciclopedia Britanica. (2015). Social status. Available at: <<https://www.britannica.com/topic/social-status>> [Accessed 27 April 2017].
- Enciclopedia Iranica. 2017. Chalcolithic Era. [on-line] Available at: <<http://www.iranicaonline.org/articles/chalcolithic-era-in-persia>> [Accessed 27 April 2017].
- Georgiev, G. (1975) Life and culture of the first farming and stock-breeding tribes in Bulgaria. In: *Archaeological Discoveries in Bulgaria*, 1957, pp. 31-59 (in Bulgarian).
- Ivanov, I. (1978a) *The treasures of Varna Chalcolithic necropolis*, 1978 (in Bulgarian).
- Ivanov, I. (1978b) Les fouilles archéologiques de la nécropole de Chalcolithique de Varna (1972-1976). *Studia Praehistorica*, 1-2, pp, 13-26.
- Ivanov, T. (1978c) The multi-layered settlement at Radingrad village, Razgrad area. In: *Studia Praehistorica*, 1-2, pp.157-162.
- Ivanov, T. (1978b) On certain aspects of burial rites and afterlife notions during the Neolithic and the Chalcolithic in Bulgaria. In: *Studia Praehistorica*, 1-2, pp. 157-162.
- Leusch, V. et al. (2015) On the Invention of Gold Metallurgy: The Gold Objects from Varna I Cemetery (Bulgaria)-Technological Consequence and Innovative Creativity. *Cambridge Archaeological Journal*, pp. 353-376.
- Lichter, C. (2001) *Untersuchungen zu den Bestattungssitten des südosteuropäischen Neolithikums und Chalkolithikums. Internationale Interakademische Kommission für die Erforschung der Vorgeschichte des Balkans*, Monographien, Bd.5, Mainz am Rhein, 2001.
- Lichter, C. (2002) Burial customs in the Lower Danube and Eastern Balkans in the Neolithic and Chalcolithic. In: *memorian Vladimir Dumitresko, Cultura si Civilizatie la Dunarea de jos XIX*, Călărași 2002, p. 26.
- Mateva, B. (1997) The Chalcolithic Necropolis of Demit Baba Teke. In: *Almanah of History of Ruse*, pp. 25-29, (in Bulgarian).
- Nikolov, V. (2006) *Culture and art in Prehistoric Thrace*, (in Bulgarian).

- Ovcharov, D. (1963) The Eneolithic necropolis of Lilyak, Targovishte region. *Archaeology*, pp. 53-56.
- Parzinger, H. (1993) *Studien zur Chronologie und Kulturgeschichte der Jungstein, Kupfer- und Frühbronzezeit zwischen Karpaten und Mittlerem Taurus*. Mainz am Rhein, Zabern, 1993.
- Pernicka, E. and David W. (2010) The Invention of Copper Metallurgy and the Copper Age of Old Europe. In: *The Lost World of Old Europe The Danube Valley, 5000–3500 BC*, pp. 162-178.
- Raduncheva, A. (1976) Vinitsa, the Eneolithic settlement and necropolis. In: *Excavations and researches*, 1976 (In Bulgarian).
- Renfrew, C. (1969) The autonomy of the south-east European Copper Age. In: *Proceedings of the Prehistoric Society*, 35, pp. 12-47.
- Renfrew, C. (1986) Varna and the emergence of wealth in prehistoric Europe. *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*, pp. 141–68.
- Renfrew, C. and Bahn, P. (2004) *Archaeology: Theories, Methods and Practice*. Fourth edition.
- Todorova, H. (1971) The Late Chalcolithic Necropolis of Devnya. In: *Bulletins of Varna National Museum*, 1971, pp. 3-40 (in Bulgarian).
- Todorova, H. (1975) The Tell of Golyamo Delchevo. In: *Excavations and researches*, 1975 (In Bulgarian).
- Todorova, H. (1976) Ovcharovo-Prehistoric tell (In Bulgarian)
- Todorova, H. (1986) *The Copper Age in Bulgaria. The 5th millenium BC* (in Bulgarian).
- Todorova, H. (2003) The Bulgarian Prehistory. In: *Recent research in the Prehistory of the Balkans (Ed. D. Grammenos)*, Publications of the Archaeological Institute of Northern Greece 3, Thessaloniki 2003, pp. 257–328.
- Todorova, H. et al. (2002a) *Durankulak, Band I Die Prähistorischen Gräberfelder Von Durankulak 2002, Deutsches Archäologisches Institut – Berlin*. Sofia, 2002.
- Todorova, H. et. al. (2002b) *Durankulak, Band II Die Prähistorischen Gräberfelder Von Durankulak 2002, Deutsches Archäologisches Institut – Berlin*. Sofia, 2002.
- Vaysov, I. (1993) *The spiritual life of the Neolithic societies in Bulgaria*. In: *Neolithic period in Bulgaria*, 1993.

Мартин Канушев

СТАНОВИЩЕ

за дисертационния труд на Мария Мартинова

„Новите конфигурации на (де)медикализацията и алтернативните интерпретационни модели на употреба на здравето. Раждането с дула в България, 2010-2015 г.“

Според своята формална организация дисертационният труд на Мария Мартинова е с действителен обем от 232 стандартни страници, като е разделен на няколко функционални части – увод, две теоретични глави, трета глава, постъпателно разгръщаща методологическата перспектива, теренния ход, генерализираните резултати и обобщените изводи от проведеното емпирично изследване, и заключение, което проследява ключовите тематични линии на изложението и представя обобщените окончателни резултати, както и три важни приложения. Цитираната литература се състои от 24 публикации на български език, 25 на английски език и 10 електронни страници и документи.

От съдържателна гледна точка дисертационният труд е структурно и логически консистентен, относително добре балансиран (въпреки необяснимата количествена доминация на трета глава), неговата композиционна постройка реално съответства на напредъка, препятствията и завоите на изследователския процес. Нещо повече, за разлика от множество други докторантски тези, тук смисловите връзки (тематични, понятийни, методологически, методически и емпирични) между отделните текстови единици – глави, параграфи, временни равнометки и заключителни обобщения – са ясно проследими, обосновани, доказани, и следователно валидизирани.

Уводът на дисертационния труд представлява синхронизирано въведение в специфичната проблематика на предстоящото изследване, очертана чрез няколко концентрични, и то конкретизиращи се, кръга: най-напред полето на актуалното значение и разбиране на здравето, след това пространството на научната рефлексия върху телесно-душевните процеси, и накрая колизията между съвременния медицински дискурс и различните алтернативни практики. Кризата на доверието в оздравителните инстанции и в лекарската експертиза, своеоб-

разната делегитимация на класическата медицина и нейните институции, радикално променената позиция на „медицинското“ в съвременните общества, наличието на множество, често дори несъвместими, интерпретации на тялото, здравето и болестта, политическата битка между различните, включително и алтернативни практики, за това какво наистина представлява „правилната грижа за субекта“ – всичко това, в своята съвкупност, конструира едно силово поле, постоянен сблъсък на сили, който генерира поредица от въпроси, напрежения, катаклизми, но и нови властови и познавателни възможности. Рефлексивното открояване на значим и актуален проблем – „липсата на ясна линия на интерпретация на определени социални практики по отношение на здравето, тялото и т.н.“ (с. 7) – прави възможно цялостното фокусиране върху конкретен обект-казус (раждането с дула през призмата на родителския активизъм, като алтернативна употреба на здравето по отношение на класическата медицина), който събира в себе си като в тотален „емпиричен“ факт ключовите играчи, техните мотивации и начини на действие, арсенал, козове и залози. Това е и носещата конструкция, в която ще се разгръща социологическата диагностика и чрез която бива конструиран аналитичния предмет на дисертационния труд.

Първа глава въвежда систематично не просто двете централни понятия на изследването – „управляемост“ и „медиализация“ – но и последователно изгражда една кохерентна система от познавателни връзки между тях. От една страна сме свидетели на поредица от исторически катаклизми (и метаморфози) между суверенността и управляемостта като властови технологии, от друга – на ускорен процес на интегриране и институционализиране на „изкуството да се управлява“ вътре в самите структури на националната държава. На свой ред суверенността, като имаща за прицелна точка на намеса територията с нейните поданици с цел доброволно подчинение на законите не просто бива допълнена, но и трансформирана, от управляемостта като набор от властови и познавателни инструменти за „правилно“ ръководене на човешките поведения. Раждането на нов исторически обект – „населението“ – и социалният пренос на „икономията“ от семейството през стопанството до политиката прави възможно модерната медицина да се превърне в незаменим елемент на регулиращия контрол; тя вече покрива от край до край цялото пространство: от човешкия индивид-тяло до многочисленото тяло на човешката маса, и следователно е една политическа технология за регулиращо въздействие, изграждане на равновесие и постигане на оптимизация, част от публичната хигиена. Експанзията на медицинската власт-знание в късномодерните общества, ускореното медиализиране на нови социални обекти, клиничното патологизиране на нормални човешки

поведения и трайното сегрегиране на анормални човешки същества поставя на дневен ред проблема за границите и трансгресиите, за предела на съвременната медицинска рационалност. Оттук и обратната политическа тяга към демедикализация на значими сегменти от социалния свят, за радикално проблематизиране на медицинската власт и знание в полза на различни алтернативни практики, за цялостно деконструиране на основните структури и принципи на болничната институция, за своеобразно преобръщане на оста на доминация (подчинение) в отношенията „лекар – пациент“, в крайна сметка, за системна критика на всички онези властови механизми за познавателна обективация, които превръщат в и принуждават индивидите да разпознават себе си като медикализирани субекти. Точно тук искам да поставя своя първи въпрос: какви са реалните възможности за демедикализиране поне на част от родилните практики у нас при положение, че съвременната медицина е и продължава да бъде управленска технология, че юридически и законово е забранено раждането в извънболнични условия, че е необходим научен авторитет, експертно знание и доказан професионализъм за успешния край на подобна процедура, че единствено лекар-акушер има правото и отговорността да извърши „израждането“, че е задължително в този процес да участва помощен медицински персонал, че раждането с дула е разрешено само в рамките на болничната институция, че домашното раждане не чисто и просто е наказателно преследвано, но и е морално осъдително; накратко, че е обществено неприемливо „анти-медицината“ да управлява раждането на българските деца?

Втора глава има за цел с помощта на понятията „стратегия“, „тактика“ и „съпротива“ да конкретизира и операционализира на средно теоретично ниво очертаната аналитичната картина в предходната част; и следователно, да изгради кохерентна координатна система, в която ще бъде конструиран научен инструментариум за практическа реализация на самото емпирично изследване. Взаимното проблематизиране, оглеждане и прецизиране на въпросните понятия в контекста на техните различни употреби при Мишел дьо Серто, Пиер Бурдийо и Мишел Фуко прави възможно да бъде открит и аргументиран един общ знаменател: „социалното взаимодействие е арена на противопоставяне, но и на сформирание на съюзи“ (с. 49), а аз бих казал: общественото пространство е постоянен сблъсък на сили, тактики на сили и стратегии на сили с крайна цел установяване и поддържане на отношения на господство, за да може да бъде упражнявана властта в модуса ѝ на управление. Оттук и огромният, не толкова методологически, теоретичен или емпиричен, колкото политически залог, който притежава понятието „съпротива“. Защо? Защото дьо Серто мисли начина на действие на силния

играч за стратегия, а този на слабия – за тактика, която в действителност се оказва „съпротива“ срещу наложения ред. Бурдийо мисли стратегията не като рационално калкулиране на ефикасно поведение, а като продукт на практически усет съотносим с обективните възможности; тя е начин на действие на различни актьори в общо поле на сили, без да е притежание само на „високите“ хабитуално-капиталови позиции. За Фуко властта е стратегическа ситуация, в която се преплитат различни тактики; тактическите свързвания в полето на силовите отношения изграждат съвкупни стратегии; на стратегията на властта като ръководене на поведението на другите противостои съпротива („стратегията за борба“) чрез действията на другите; наличието на съпротива е условие за възможност на упражняването на властта; тези отношения могат да доведат до конфликтна ситуация и преобръщане на силите. Въпреки очевидните различия и тримата автори биха се съгласили, че „общата формула“ гласи: става дума за динамични властови отношения, които съществуват само като функция на множество точки на съпротива, и които винаги са налице в едно поле на противостоене на сили. Оттук и моя втори въпрос: налице ли са огнища или места на съпротива (кои, какви, къде), в които се разгръща силовия сблъсък между двете стратегии: алтернативните практики (родителския активизъм и раждането с дула) и медицинската власт-знание.

Третата и последна глава представлява стройна композиция на едно професионално реализирано емпирично социологическо изследване: проблем, обект-предмет или конкретизация на темата; цел, задачи и план на работата; централен изследователски въпрос; методология и методики за регистрация (качествени методи – наблюдения, анализ на съдържанието на разкази, както и полуструктурирани (плюс контролни) интервюта); основни работни хипотези (хипотеза за (де)медиализацията и хипотеза за субективизиращия характер на практиките); терен, набиране и обработване на първичната информация; анализ, обобщение и интерпретация на емпиричните данни; верификация на работните хипотези и представяне на основните резултати, изводи и заключения. Тук последният параграф – „(Де)медиализиране и субективизиране“ – е извънредно значим, тъй като именно той има трябва да генерализира, обоснове и докаже централната теза на автора: процесите на субективизация на майката, които се разгръщат по преплетените линии на повишаване на нейната информираност и заинтересованост, вземане на самостоятелно решение, търсене на специфично отношение, съпротива срещу авторитета на лекаря, превръщането ѝ от пациент в клиент, несъгласие с пасивното раждане, желание за естествено раждане, присъствието на придружител, предварително изготвяне на

план и т.н., имат за съвкупна и крайна цел да я трансформират в активен актьор – автор (бъдещ родител) на собственото ѝ раждане. Но дали алтернативните опити раждащата жена да бъде положена в „овластена” позиция наистина я превръщат в субект и то в двата модуса на понятието: като субект подчинен на други, чрез зависимост и контрол, и като субект, привързан към своята личност, чрез приписаната му идентичност. Оттук и моя трети въпрос: съществуват ли конкретни форми на субективност, извън нормативното изискване за раждането като емоционален процес на преживяване и моралното приписване на родителска отговорност у раждащата жена, чрез които бъдещите майки, при социалната колизия между медицинска власт-знание и алтернативни практики, разпознават и признават себе си в качеството на субекти.

Заключението на дисертационния труд е системно организирано цяло, което истинно възпроизвежда логиката и движението на изследването от начало до край: основни предпоставки, понятиен апарат, социален и научен проблем, обект и предмет на анализа, работни хипотези, методологически принципи, методически правила, изследователски инструментариум, емпирични техники, съдържание, акценти и връзки между главите, ключови аргументи, междинни резултати и окончателни изводи относно социалното раждане на исторически нова властова и познавателна констелация от отношения между съвременната медицинска рационалност и нейните критични алтернативи.

Накрая трябва да посоча, че Мария Маринова коректно и прецизно се позовава на научната литература, която е релевантна на аналитичните въпроси от изследваната социална проблематика. Текстът на дисертационния труд, както и изработването на инструментариума, провеждането емпиричните изследвания и обработката на първичните данни са нейно лично дело. Авторефератът и приносите адекватно отразяват съдържанието, структурата и постиженията на дисертационния труд. Публикациите по темата са общо три, на български език, като едната от тях е под печат.

С вътрешно убеждение гласувам „ЗА” присъждането на Мария Петьова Маринова на образователно-научната степен „Доктор” в професионално направление 3.1. „Социология, антропология и науки за културата”.